

บทที่ ๑

สภาวะผู้นำและสภาพการณ์ทางการเมืองก่อนรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในการจัดตั้งและกำหนดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมแบบจารีต (Traditional Society) เช่นสังคมไทย ซึ่งถือว่าการควบคุมกำลังคน และความสัมพันธ์ทางการผลิต เป็นปัจจัยสำคัญต่อการจัดตั้งและ กำหนดความสัมพันธ์ระหว่างกันนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการมีกฎเกณฑ์ที่สามารถอธิบายกิจกรรม นี้ได้อย่างมีเหตุมีผล เป็นที่ยอมรับกันได้ทั้งในสังคม และอำนวยความสะดวกให้การรวบรวมกำลังไพร่พลเป็นไป ได้อย่างรวดเร็ว โดยถือเป็นโลกทัศน์ทางสังคมขณะนั้นสำหรับสังคมไทย (ม.ร.ว.อดิน ทรัพย์พัฒน์, ๒๕๑๘ : ๔๕) ผู้นำรัฐได้อาศัยแนวความคิดเกี่ยวกับสังคม รัฐ มนุษย์ และการปกครองตาม ทฤษฎีโลกภูมิของพุทธศาสนา ผสมผสานกับศาสนาฮินดูและความเชื่อพื้นเมืองเดิมเป็นมาตรฐาน ในการจัดตั้งและจำแนกหน้าที่ความรับผิดชอบ ตลอดจนกำหนดพันธะที่รัฐและสังคมพึงปฏิบัติต่อกัน แนวความคิดนี้เป็นพื้นฐานในการสร้างสิทธิธรรมทางการปกครองและดำรงความเป็นผู้นำของ สังคม ทั้งในทางโลกและทางธรรม นอกจากนี้ ผู้นำรัฐยังเปลี่ยนแปลงและเลือกสรรคติทางความ คิดเกี่ยวกับผู้นำ เพื่อให้สอดคล้องกับความจำเป็นทางสังคม และอำนวยความสะดวกในการสร้าง สิทธิธรรมทางการเมือง ในแต่ละช่วงเวลาอยู่เสมอ โดยมีได้ละทิ้งรากฐานเดิมของทฤษฎีโลกภูมิ ทางพุทธศาสนาแต่อย่างใด ปรากฏการณ์นี้เห็นได้ชัดเจนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ยุคการ ของ รัฐ ซึ่งมีลักษณะเนื้อหาเน้นความสำคัญของเหตุผลและความสามารถของมนุษย์ อันเป็นผลมาจาก ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมในสมัยปลายอยุธยาทำให้เกิดแรงกระตุ้นที่สำคัญต่อ ความคิดในการปรับปรุงโครงสร้างและกลไกของระบอบการปกครอง ตลอดจนในการรับ "ความรู้" จากตะวันตก เพื่อแก้ไขปัญหาเพื่อความอยู่รอดของประเทศด้วย

๑. องค์ประกอบในการกำหนดแนวความคิดและรูปแบบผู้นำ

การที่สังคมใดจะยอมรับในอำนาจและความเป็นผู้นำของบุคคล หรือกลุ่มบุคคลที่ทำหน้าที่ ปกครองพวกตนได้นั้น ขึ้นอยู่กับแนวความคิดและรูปแบบของผู้นำ ซึ่งเป็นที่รับรู้และยอมรับกันแล้ว ภายในสังคมนั้น โดยผ่านทั้งในรูปของจารีตประเพณี และแนวความคิดทางการเมืองที่ผู้นำของรัฐ

ได้สถาปนาขึ้น^ม ทั้งเพื่อสิทธิธรรมทางการปกครองของตนและประโยชน์ในการควบคุมสังคม ให้เรียบร้อย แนวความคิดทางพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการกำหนดแนวความคิดและรูปแบบ เกี่ยวกับผู้นำของสังคมไทยเป็นอย่างมาก เมื่อนำเอาแนวความคิดดังกล่าวมาสัมพันธ์กับโครงสร้างทางการปกครองและสังคมที่มีระบบไพร่เป็นพื้นฐานแล้ว ทำให้การรับรู้และการยอมรับในตัวผู้นำ การเปลี่ยนแปลงผู้นำ และสัมพันธภาพตลอดจนพันธกรณีทางสังคมของสังคมไทย เป็นไปโดยปราศจากข้อโต้แย้งใด ๆ

๑.๑ แนวความคิดพุทธศาสนากับการกำหนดสภาวะความเป็นผู้นำ

"ไตรภูมิโลกวิถัจฉัย" เป็นคัมภีร์หลักทางความคิดที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทางใช้ในการอธิบายเกี่ยวกับรัฐและการปกครอง เนื้อหามีลักษณะเป็นการอธิบายวงจรของจักรวาล การกำหนดของโลกและมนุษย์ โดยเน้นความสำคัญของกำเนิดมนุษย์ และการปกครองเป็นอันดับแรก ข้อมูลซึ่งใช้ในการรวบรวม คัมภีร์เล่มนี้ได้เลือกสรรจากหลักคำสอนในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ ทางพุทธศาสนาที่มีความสำคัญต่อสังคมในเวลานั้น โดยรวบรวมขึ้นเป็นเรื่องราวที่มีเอกภาพ นับว่าเป็นความพยายามที่จะสถาปนา "โลกทรรศน์ใหม่" ให้แก่คนในสังคม (สายชล วรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๑๐) เราสามารถแบ่งเนื้อหาของหนังสือเล่มนี้ได้ดังนี้

ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ

เป็นการอธิบายความเกี่ยวพันระหว่างกำเนิดของจักรวาล โลกมนุษย์ และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ซึ่งจะเป็นพื้นฐานแก่การจัดตั้งรัฐ การกำหนดความสัมพันธ์ พันธะทางสังคม และกำหนดความเป็นไปของรัฐด้วย

การอธิบายเกี่ยวกับธรรมชาติได้พยายามนำความเชื่อทางพุทธศาสนา ซึ่งมองสสารออกเป็นสองรูปคือ กาย (เป็นรูปที่หยาบ) และจิต (รูปที่ละเอียด) โดยแบ่งจักรวาลออกเป็นสามดินแดน (ภูมิ) คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอภูมิ โดยถือว่าสภาวะความเป็นอยู่ที่ต่างกันของสิ่งที่มีชีวิตเป็นผลมาจากสภาพของกายและจิต ซึ่งมีที่ตั้งและสภาพที่ลดหล่นกันตามความสะควกสบายของวัตถุ โดยมีความแตกต่างของบุญบารมีของสัตว์ที่อาศัยอยู่ในดินแดนนั้น ๆ เป็นต้นเหตุ กามภูมิซึ่งเป็นที่ตั้งและกำเนิดของโลกมนุษย์ มีพื้นดินซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์เพียงส่วนเดียว ในขณะที่พื้นน้ำมีสิ่งสามส่วน ทั้งนี้เป็นเพราะบุญบารมีของมนุษย์มีเพียงนั้น ในจำนวนพื้นดินหนึ่งส่วนนั้นก็ยังแบ่งออกเป็น ๔ ทริป ทริปที่ดีที่สุด คือ อุดรภูรุ ส่วนอีกสาม

ทวีปผู้คนยังเต็มไปด้วยกิเลส ชมพูทวีปจะเป็นแห่งเดียวที่มีพระพุทธเจ้ามาตรัส ซึ่งเป็นโอกาสให้มนุษย์ในทวีปนี้ได้สร้างกุศลกรรมทำความดีเพื่อสั่งสมบุญบารมีของตนให้เพิ่มขึ้นโดยมี "นิพพาน" เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต นอกจากนี้ยังอธิบายให้เห็นว่าจักรวาลและโลกนี้เกิดดับได้ตามกำหนดเวลาที่เป็นผลจากการกระทำของมนุษย์ (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๔-๑๐) ด้วยเหตุดังนั้น ความอุดมสมบูรณ์และความสะดวกสบายที่มนุษย์จะพึงได้รับจึงขึ้นอยู่กับบุญบารมีอันเป็นผลจากการกระทำของมนุษย์เอง

มูลเหตุที่ทำให้การกระทำของมนุษย์ส่งผลต่อวิชีชีวิตในโลก และเกี่ยวกับการสั่งสมบุญบารมีเพื่อชีวิตที่ดีขึ้นนั้น อธิบายได้จากกำเนิดของมนุษย์ที่เกิดขึ้นพร้อมกับกำเนิดของจักรวาล ซึ่งถือว่าเดิมมนุษย์เป็นเทวดาชั้นพรหม แต่จุติมาเป็นสัตว์ในโลกที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ ความประพฤติของสัตว์เหล่านี้เสื่อมทรามลงเป็นลำดับ แต่ละชั้นที่เสื่อมลง ความเป็นอยู่ก็ลำบากมากขึ้น เพราะธรรมชาติจะเปลี่ยนแปลงไม่เอื้ออำนวยให้อยู่ได้สะดวกสบาย เมื่อมนุษย์เสื่อมทรามลงอีกก็เกิดการแบ่งเพศ กามตัณหาเข้าครอบงำสร้างความรู้สึกความเป็นเจ้าของ เป็นต้นเหตุของการวิวาท (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๑๑) ความเสื่อมของเทวดาชั้นพรหมที่เกิดขึ้นพรหมที่เกิดขึ้นเนื่องจากความทะยานอยากนี้ ทำให้เกิดปรากฏการณ์ทางธรรมชาติโดยเทพในรูปของดวงดาวต่างๆ จะเข้ามาทำหน้าที่ให้ความสว่างสร้างระบบความเป็นไปของธรรมชาติด้วยแนววิถีโคจรรอบจักรวาล เริ่มตั้งแต่เขาพระสุเมรุศูนย์กลาง ทำให้เกิดกลางวันกลางคืน ฤดูกาล การแบ่งเวลา ฝนตกฟ้าร้อง (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๑๑)

หลักการเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาตินี้ ได้ถูกนำมาใช้อธิบายความสัมพันธ์และความเป็นไปตลอดจนการดำรงอยู่ของรัฐและสังคม โดยมีบุญและบาปอันเนื่องมาแต่การกระทำของมนุษย์ และ "นิพพาน" ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต เป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต และกำหนดการดำรงอยู่ของรัฐและผู้นำโดยผูกพันอยู่กับสภาวะแห่งศีลธรรมภายในองค์พระมหากษัตริย์

กำเนิดของรัฐและการปกครอง

เมื่อมนุษย์มีความเสื่อมอย่างถึงที่สุด ผู้มีความคิดก็พากันไปหาคนอีกผู้หนึ่ง "ตกลงกันว่าจะให้ผู้นั้นเป็นผู้บังคับว่ากล่าวบรรดาคิดต่าง ๆ และปกครองเพื่อแลกกับอาหารและเครื่องยังชีพนานาที่บุคคลทั้งหลายจะเอามาเป็นค่าตอบแทน บุคคลผู้นั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นมหาสมมุติหรือกษัตริย์องค์แรกของโลก" (นิธิ เขียวศรีวงศ์ ๒๕๒๓ : ๕๒) ถือว่าเป็นผู้มีบารมีสูงสุด

สถาบันพระมหากษัตริย์ตามนัยนี้จึงมีสภาพเป็น "เอนกชนนิกรสโมสรรวมมิต" มิใช่เป็น "อมตะ" เพราะเกิดขึ้นเนื่องจากความพร้อมใจของกลุ่มชนบนหลักการของพันธะที่แต่ละฝ่ายจะต้องปฏิบัติต่อกัน เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยภายในสังคม ซึ่งขึ้นอยู่กับสภาพความเป็นไปของสังคมที่ผูกพันโดยตรงกับศีลธรรมภายในองค์พระมหากษัตริย์ การสิ้นสภาพของกษัตริย์จึงเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา เพราะไม่มีผลในการเปลี่ยนระบบการปกครอง เพียงแต่เปลี่ยนตัวผู้นำเท่านั้น และเป็นสิ่งที่สังคมไทยส่วนใหญ่ยอมรับได้

การจัดตั้งและรูปแบบการปกครองของรัฐ ได้จำลองลักษณะของมหาจักรวาล ตามทฤษฎีโลกภูมิของพุทธศาสนาผสมฮินดู ได้รับเอาสภาวะความสัมพันธ์และความเป็นไปของจักรวาล โลกมนุษย์ และธรรมชาติที่เป็นผลมาจากการกระทำของมนุษย์ในลักษณะของบุญและบาปมาเป็นปัจจัยหลักต่อการกำหนดความเป็นไปและการดำรงอยู่ของรัฐ ตามหลักการนี้ถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสภาวะแห่งรัฐ และสัญลักษณ์แห่งศีลธรรมของบ้านเมือง (ม.ร.ว.อศินรพีพัฒน์, ๒๓๔) พระมหากษัตริย์ทรงปกครองรัฐบนพื้นฐานหลักการแห่งทศพิธราชธรรม ผ่านกลุ่มบุคคลที่ทรงเลือก เพื่อแลกกับค่าตอบแทนที่ประชาชนจะนำมาให้พระมหากษัตริย์ ทรงมีภาระหน้าที่นำพสกนิกรของพระองค์ให้พ้นจากสังสารวัฏด้วยการบรรลุนิพพาน นอกจากนั้นสภาวะของศีลธรรมภายในองค์พระมหากษัตริย์ยังเป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ความเป็นไปและดำรงอยู่ของรัฐด้วย บทบาทในทางธรรมของพระมหากษัตริย์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ว่าในขณะที่รัฐเป็นผลมาจากความเสื่อมของมนุษย์ รัฐเองก็เป็นเหตุแห่งการฟื้นฟูความดีของมนุษย์ด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๓ : ๕๓) เพราะแนวความคิดทางพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์ในชมพูทวีปเท่านั้นที่มีโอกาสพ้นทุกข์เนื่องจากเป็นทวีปเดียวที่มีพระพุทธเจ้าและพระจักรพรรดิมาโปรดและชี้นำให้มนุษย์บรรลุนิพพาน

ด้วยเหตุนี้จึงถือได้ว่า "สภาวะแห่งธรรม" และการสั่งสมบุญบารมีของพระมหากษัตริย์จะยังให้รัฐดำรงอยู่ได้ แต่เมื่อใดที่กษัตริย์ทรงละเลยธรรม ความสมดุลงก็จะเริ่มคลอนแคลนและรัฐก็จะเกิดความปั่นป่วน เมื่อพันธะที่พระมหากษัตริย์จะทรงควบคุมได้แล้ว กษัตริย์ภาพก็จะสูญสิ้นไปและอาจนำมาสู่การล่มสลายของรัฐได้ในที่สุด

ความคิดเกี่ยวกับการใช้ชีวิตของมนุษย์

สภาวะความเป็นอยู่ที่ไม่เท่าเทียมกันของมนุษย์ และความเป็นไปเกิดดับของจักรวาล โลก หรือธรรมชาติ ตลอดจนปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๑๒) เกิดขึ้นเพราะมนุษย์เต็มไปด้วยกิเลสและมีบุญบารมีไม่เท่ากัน ความเสื่อมจึงเกิดขึ้น

เป็นลำดับ จนทำให้เกิดรัฐและการปกครองขึ้น ด้วยเหตุที่ความเสื่อมของมนุษย์มีมาก จึงทำให้ต้องเรียนว่าตายเกิดและได้รับผลของวิบากกรรมตามกฎของวิภังค์ และจะก้าวพ้นจากสภาพของความทุกข์หรือทุกข์เช่นนี้ได้ด้วยการบรรลุ "นิพพาน" ซึ่งจะบรรลุได้ด้วยการประกอบกุศลกรรม และบำเพ็ญบุญบารมีอย่างต่อเนื่อง โดยการขึ้นนำของรัฐ คือ พระมหากษัตริย์เท่านั้น พุทธศาสนาถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีบุญบารมีสูงสุดในการที่จะนำพสกนิกรของพระองค์ไปสู่ความหลุดพ้นอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์จึงต้องทรงเป็นผู้ก่อปรไปด้วยศีลธรรม และจะต้องประกอบกุศลกรรมอยู่เสมอ มิฉะนั้นก็จะไม่สามารถปลดเปลื้องทุกข์ของตนจนบรรลุนิพพานและความวุ่นวายภายในรัฐก็จะเกิดขึ้นตามมาด้วย

"นิพพาน" เป็นสภาวะแห่งความจริงสูงสุดที่มนุษย์สามารถเข้าถึงได้ เนื่องจากมนุษย์มีคุณสมบัติที่แตกต่างจากสัตว์อื่น ๆ กล่าวคือ มนุษย์เป็นผู้ที่มีปัญญาและตระหนักในศีลธรรม และบำเพ็ญคุณุโทษ จึงมีความสามารถและโอกาสที่จะเรียนรู้กฎเกณฑ์ของชีวิตและความเป็นจริงที่จะไปสู่สภาวะของนิพพานได้ และโดยที่กำเนิดของรัฐและกษัตริย์เป็นผลมาจากความต้องการของมนุษย์ที่จะยุติความวุ่นวายที่เป็นผลจากการกระทำของมนุษย์ในลักษณะของบุญและบาป และจะหลุดพ้นได้ด้วยการบำเพ็ญบุญบารมีเท่านั้น รัฐและกษัตริย์จึงถือเป็นหน้าที่ที่จะต้องส่งเสริมและสั่งสอนให้ประชาชนชวนชวายเป็นธรรม และประกอบแต่กรรมดี โดยใช้ปัญญาเป็นพื้นฐานในการศึกษาและปฏิบัติ

ความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างความคิดเรื่องบุญบารมี การกระทำของมนุษย์และความไม่เท่าเทียมกันของสภาพความเป็นอยู่ ซึ่งถือเป็นต้นกำเนิดของรัฐและการกำหนดพันธะทางสังคมระหว่างผู้ปกครองกับประชาชน จะเป็นพื้นฐานแก่การกำหนดการอธิบายและการยอมรับสภาพความเป็นผู้นำในสังคมไทย

๑.๒ ผู้นำในสังคมไทย

ผู้นำหรือชนชั้นผู้ปกครอง เป็นผู้คุมอำนาจทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ มีสถานะสูงในสังคมและเป็นที่ยกย่องและเคารพนับถือของคนทั่วไป ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ และผู้นำทางศาสนา แม้จะเป็นคนกลุ่มน้อยในสังคมแต่ก็มีอำนาจเหนือคนจำนวนมาก ซึ่งเป็นผู้อยู่ใต้ปกครอง (อัญชสี สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๑๕) สิทธิและอำนาจของชนชั้นผู้ปกครองได้รับการรับรองและสนับสนุนทั้งทางโลกและทางธรรม ทางโลกแสดงออกโดยผ่าน

กฎหมายที่ระบุสิทธิและหน้าที่ในการปกครอง กำหนดหน้าที่ในการดูแล คุ้มครอง และควบคุม
กำลังคน โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปกครองที่มีอำนาจและอยู่ในสถานะสูงสุดของอาณาจักร
สถานะทางธรรมได้รับการรับรองจากศาสนา พุทธศาสนา เน้นเรื่องของการสั่งสมบุญบารมี และ
ถือว่าพระมหากษัตริย์คือสัญลักษณ์แห่งศีลธรรมภายในบ้านเมือง ทรงเป็นผู้ที่มีบารมีสูงส่งและ
อยู่ในระหว่างการบรรลุเป็นพระพุทธเจ้า บุญกุศลที่ทรงสั่งสมไว้อย่างต่อเนื่องในอดีต มีปริมาณ
มากพอที่จะเจือจางแก่ราษฎรทุกคนได้ (อัญชลี สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๑๓) ด้วยเหตุนี้สภาวะ
แห่งธรรมของพระมหากษัตริย์จึงมีอิทธิพลต่อการกำหนดความเป็นไปและความอยู่รอดของสังคม
เป็นอย่างมาก พระมหากษัตริย์จึงต้องแสดงให้เห็นสังคมประจักษ์อยู่เสมอว่า ทรงเป็นผู้ฝึกฝนในธรรม
และทรงประกอบแต่กุศลกรรมอยู่เป็นนิตย์ อาณาจักรของพระองค์จึงสงบสุข ประชาชนก็สามารถ
ประกอบกุศลกรรมเพื่อสั่งสมบุญบารมีไปสู่พระนิพพานได้โดยการขึ้นนำทางปัญญาของพระองค์ แต่เมื่อ
ใดที่พระมหากษัตริย์มิได้ดำรง พระองค์อยู่ในธรรม สังคมก็จะปั่นป่วน และหากต้องมีการเปลี่ยนแปลง
ผู้ปกครองกันแล้ว ก็เป็นที่มาของผู้ปกครองใหม่ที่จะต้องแสดงให้เห็นสังคมประจักษ์ถึงความเป็นผู้มีบุญญาธิ
การของตนที่มีเหนือกว่าผู้ปกครอง เดิมทั้งในทางโลกและทางธรรม

การแสดงออกถึงสิทธิธรรมและอำนาจทั้งในทางโลกและทางธรรมเป็นสิ่งสำคัญต่อ
สถานภาพและความมั่นคงของผู้ว่า ในขณะเดียวกันก็เป็นพื้นฐานในการแบ่งชนชั้นทางสังคมอย่าง
กว้าง ๆ เป็นสองชนชั้นด้วยคือ ชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครอง สัมพันธภาพระหว่างชนชั้น
ทั้งสองนี้ดำเนินไปโดยผ่านระบบไพร่ที่เป็นการควบคุมกำลังคนตามลำดับชนชั้นทางสังคม และจัด
ระเบียบการบริหารด้วยการกำหนดพันธะที่แต่ละฝ่ายถึงปฏิบัติต่อกัน มุลนายมีหน้าที่ให้การคุ้มครองไพร่
โดยได้รับผลประโยชน์ตอบแทนจากไพร่ทั้งในรูปของแรงงาน ผลผลิตและความจงรักภักดี พระมหา
กษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะมุลนายสูงสุด ทรงเป็นเจ้าของผืนดินทั้งหมดภายในอาณาจักร แนวความคิด
ที่ถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินและเจ้าชีวิตนี้ ทำให้พระราชอำนาจแผ่จากเบื้อง
บนลงมาสู่เบื้องล่าง โดยอาศัยระบบไพร่และลำดับชั้นของศักดินาที่มุลนายได้รับ เป็นพื้นฐานใน
การปกครอง อำนาจผลประโยชน์และความจงรักภักดีที่กระเจยจาก เบื้องบนสู่เบื้องล่างตามระบบ
ไพร่นี้ ได้แผ่ไปทั่วทุกระดับชั้นของมุลนายซึ่งทำหน้าที่ปกครองไพร่โดยอาศัยความสัมพันธ์ที่เกิดจาก
การบังคับบัญชา ทำให้มุลนายมีสภาพของความเป็นผู้นำ และได้รับการยอมรับความเป็นผู้นำได้
ในแต่ละระดับชั้นของการบังคับบัญชาด้วย

แนวความคิดทางพุทธศาสนากับการกำหนดความเป็นผู้นำ

แนวความคิดทางพุทธศาสนาเป็นแนวความคิดที่รับรองสถานะทั้งทางโลกและทางธรรมของผู้ปกครอง โดยถือว่าเป็นผู้ที่บำเพ็ญและสั่งสมบุญบารมีมาอย่างต่อเนื่อง พระมหากษัตริย์จึงทรงมีบารมีสูงสุดในอาณาจักร พุทธศาสนาเชื่อว่าความแตกต่างในการสั่งสมบุญบารมีของมนุษย์ทำให้ความสามารถของแต่ละบุคคลที่จะปลดปล่อยตนเองออกจากสภาวะแห่งทุกข์ มีไม่เท่ากัน ผู้นำไทยจึงได้นำแนวความคิดนี้มาเป็นพื้นฐานในการกำหนดฐานะทางสังคมของแต่ละบุคคล โดยแบ่งออกเป็นสองชนชั้นอย่างกว้าง ๆ คือชนชั้นผู้ปกครองกับชนชั้นผู้ถูกปกครอง ระบบไพร่ได้ทำให้ความแตกต่างดังกล่าวเด่นชัดขึ้นอีก เพราะผู้นำได้ถือเอาความสัมพันธ์ทางอาชีพ ศาสนา และชนชั้น ที่สัมพันธ์กับภาระหน้าที่ที่มีต่ออาณาจักรในการให้ ความคุ้มครองแก่ไพร่ ภาระหน้าที่ของไพร่ที่จะต้องตอบแทนอาณาจักร ในรูปของผลประโยชน์ต่าง ๆ เป็นหลักในการจำแนกชนชั้นและกำหนดความสัมพันธ์ตลอดจนพันธะของสังคมที่แต่ละชนชั้นพึงปฏิบัติต่อกัน การแบ่งคนเป็นสองชนชั้นดังกล่าว นับเป็นการกำหนดสิทธิและหน้าที่ในการควบคุมกำลังคนตามสถานะของบุคคลซึ่ง เป็นสิ่งที่เอื้ออำนวย ประโยชน์ต่อการควบคุมกำลังคนมาก ต้องอาศัยลำดับชั้นของผู้ปกครองทำหน้าที่ควบคุมคนเป็นทอด ๆ จนถึงราษฎร และมุ่งจัดสรรประโยชน์จากกำลังคนที่มีอยู่มาใช้ทั้งยามปกติและยามสงคราม ในรูปของการเกณฑ์แรงงานจากชนชั้นผู้ถูกปกครอง (อัญชลี สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๑๔)

แนวความคิดที่อธิบายความแตกต่างของบุคคลด้วยความแตกต่างของความสามารถในการปลดปล่อยทุกข์ดังกล่าวนี้ทำให้บุญบารมี เป็นทั้งพื้นฐานและ เรือนไขสำคัญในการกำหนดความเป็นผู้นำ บุคคลใดก็ตามที่สามารถสั่งให้สังคมประจักษ์ได้ว่าเป็นผู้มีอำนาจ และความชอบธรรมในการครอบครองกำลังคน โภคทรัพย์ การศึกษา วัฒนธรรม และฐานันดรหรือแม้กระทั่งครอบครองอำนาจของรัฐได้ ก็ถือว่าบุคคลนั้นหรือกลุ่มคนนั้น ๆ เป็นผู้มีบุญบารมีควรคู่แก่สิทธิธรรมทางอำนาจทั้งทางโลกและทางธรรม บุญบารมีจึงเป็นสภาวะแห่งธรรมที่สถิตอยู่แล้วในบุคคลทุกคน และเป็นสภาวะที่มนุษย์ทุกคนสามารถพัฒนาให้สูงขึ้นได้ โดยมี "พระนิพพาน" เป็นเป้าหมายสูงสุด ด้วยเหตุนี้ สภาวะทางธรรมคือที่มาสำคัญแห่งอำนาจทั้งในทางโลกและทางธรรม และเป็นพื้นฐานแก่การรับรู้และการยอมรับของประชาชนในอำนาจเหนือคน ทำให้โครงสร้างทางสังคมและการปกครอง แม้จะมีปัญหาในทางปฏิบัติอยู่บ้าง แต่ก็สามารถดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่องและกลายเป็นพื้นฐานอำนาจเบื้องต้นแก่การเป็นผู้นำในสังคม

ด้วยเหตุนี้จะเห็นได้ว่าความสมบูรณ์ของการเป็นผู้นำจะมีขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบุคคลได้ครอบครองสิทธิธรรมแล้ว ทั้งในทางโลกและทางธรรม แนวความคิดดังกล่าวนี้เมื่อนำมาพิจารณาพร้อมกับสถานภาพของ พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงมีฐานะเป็น " เอนกชนนิกรสโมสรสมมติ" แล้วจะเห็นได้ว่าความสงบสุขของอาณาจักรเกิดขึ้นได้ด้วยบุญบารมีและศีลธรรมภายในองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งเท่ากับ เป็นการรับรองสถานะของพระมหากษัตริย์ว่าทรง เป็นผู้ปกครอง เทนือราชฎร ทั้งปวง ถ้ามีการแย่งชิงอำนาจถึงขั้นเปลี่ยนผู้ปกครองก็เป็นการที่ผู้ปกครองคนใหม่จะต้องแสดงถึงสิทธิธรรมทางการเมือง ตลอดจนบุญบารมีของตน เพื่อแสวงหาความชอบธรรมในการปกครองให้เป็นที่ยอมรับของราษฎรได้ทั้งในทางโลกและทางธรรม (อัญชลี สุสายัณห์ ๒๕๒๓; ๑๓-๑๕)

ปัจจัยกำหนดความเป็นผู้นำในสังคมไทย

ความเป็นผู้นำในสังคมไทยสะท้อนให้เห็นได้จากการครอบครองสิทธิธรรมทั้งในทางโลกและทางธรรม สิทธิในทางธรรมอธิบายได้ด้วยหลักของพุทธศาสนาที่เน้นความสำคัญของการสั่งสมบุญบารมีเพื่อการบรรลุ "พระนิพพาน" สิทธิในทางโลกนั้น แสดงออกโดยอาศัยพื้นฐานของสิทธิในทางธรรมประเภทหนึ่ง และสิทธิประโยชน์อันเนื่องมาแต่การควบคุมกำลังคนโดยมีโครงสร้างทางการปกครองและสังคมก็เป็นหลักอีกประการหนึ่ง สิทธิธรรมทั้งสองด้านนี้จะปรากฏในรูปของอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งมีแต่เพียงผู้นำเท่านั้นที่จะครอบครองสิทธิประโยชน์ดังกล่าวนี้ได้

อาณาจักรไทยอดีตเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ อาศัยการควบคุมกำลังคนเป็นหลักในการบริหารราชการและดำเนินการปกครองประเทศในรูปของระบบไพร่ โดยมอบกำลังคนจำนวนหนึ่งซึ่งจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับลำดับชั้นหรือศักดินาของมูลนายแต่ละคน ลำดับชั้นของมูลนาย โดยกำหนดขอบเขตหน้าที่และความรับผิดชอบในการควบคุมกำลังคนแตกต่างกันไป ซึ่งหมายถึงประเภทและปริมาณของผลประโยชน์ตอบแทนที่จะถึงได้รับจากไพร่ด้วย สิทธิประโยชน์อันเนื่องมาแต่การควบคุมกำลังคนในระบบไพร่จึง เป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดความเป็นผู้นำในสังคมไทย ซึ่งปรากฏในรูปของสิทธิในการครอบครองกำลังคน โภคทรัพย์ การศึกษา และวัฒนธรรม ศักดินาในสังคมซึ่งลดหลั่นกันตามศักดินาของมูลนายแต่ละคน การควบคุมกำลังคนจึง เป็นที่มาของความมั่งคั่งและอำนาจทางการเมืองซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญที่สุดต่อการเป็นผู้นำ

กำลังคน

กำลังคน คือ สิ่งที่มีค่าและเป็นที่ต้องการมาก การควบคุมกำลังคนเพื่อจัดสรรประโยชน์ให้อาณาจักร ถือเป็นภารกิจสำคัญของสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะการควบคุมกำลังคนอย่างมีประสิทธิภาพถือเป็นปัจจัยสำคัญที่จะนำไปสู่การขยายตัวทางเศรษฐกิจและการมีอำนาจทางการเมือง (Michael Aung Thwin : ๒๐๕ อ้างใน อัญชลี สุสาย์นต์ ๒๕๒๓ : ๑๒) สำหรับสังคมไทยบรรทัดฐานสำคัญที่ใช้ในการประเมินค่าฐานะของบุคคล คือ การมีอำนาจซึ่งส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับฐานะการควบคุมกำลังไพร่พลว่ามีมากน้อยเท่าใด (ม.ร.ว.อศิน รัตพันน์ ๒๕๑๔ : ๑๑๔)

สังคมไทยต้นรัตนโกสินทร์ควบคุมกำลังคนโดยผ่านระบบไพร่ ซึ่งยังคงสืบทอดลักษณะที่สำคัญจากสมัยอยุธยาไว้สองประการ คือ การใช้ศักดินาเป็นเครื่องกำหนดสถานะตามลำดับชั้นของบุคคลในสังคมกับการใช้ระบบกรมกองในการควบคุมไพร่ หลักการใหญ่ของระบบนี้ถือว่าประชากรทุกคนต้องมีสังกัดซึ่งจะได้รับความคุ้มครองจากรัฐ ประชากรคนใดไม่มีสังกัดก็จะขาดความคุ้มครองจากรัฐ และอาจประสบความลำบากในการดำเนินชีวิตเนื่องจากกฏระเบียบและเนื้อหาของกฎหมายต่าง ๆ เป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับระบบไพร่ทั้งสิ้น ศักดินามีบทบาทสำคัญในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนในกรมกองต่าง ๆ ตามลำดับชั้นของข้าราชการที่สัมพันธ์กับโครงสร้างของแต่ละกรม ระบบนี้เกิดขึ้นเพราะปัญหาด้านพื้นที่ซึ่งมีอยู่กว้างขวาง แต่ประชากรเบาบางทำให้การควบคุมการเคลื่อนย้ายถิ่นฐานได้ลำบาก และนอกจากนี้ความจำเป็นที่จะต้องควบคุมกำลังคนให้อยู่เป็นที่ควบคุมกันไปกับการเพิ่มปริมาณคนให้เพียงพอพร้อมที่จะระดมได้เมื่อรัฐต้องการ ด้วยเหตุนี้การบริหารราชการและการปกครองของไทยตามระบบกรมกอง จึงมีลักษณะเหนือดินแดนมิใช่แบ่งตามหน้าที่ (อัญชลี สุสาย์นต์ ๒๕๒๓ : ๔๐) เป็นการแบ่งอาณาจักรออกเป็นกลุ่มคนหลายกลุ่ม (ม.ร.ว.อศิน รัตพันน์ ๒๕๑๔ : ๑๖๑) กำหนดให้ไพร่ต้องขึ้นสังกัดต่อมูลนาย ซึ่งจะขึ้นสังกัดต่อมูลนายระดับสูงกว่าในกรมกองอีกต่อหนึ่ง (อัญชลี สุสาย์นต์ ๒๕๒๓ : ๔๕) มูลนายระดับสูงสุดคือพระมหากษัตริย์แห่งพระราชอำนาจจากส่วนยอดของสังคมลงมาถึงประชาชนตามลำดับชั้นของมูลนายภายในกรมกองต่าง ๆ

หน้าที่ของมูลนายคือการควบคุมดูแลและเกณฑ์แรงงานตลอดจนผลประโยชน์อื่น ๆ ตามระบบไพร่ เพื่อประโยชน์ของรัฐและตนเอง ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไพร่และนายเป็นแบบอุปถัมภ์ เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลสองบุคคลที่มีใญ่ญาติ แต่อยู่ในฐานะที่ผู้หนึ่ง เป็นผู้

อยู่เหนือกว่าอีกผู้หนึ่ง เป็นความสัมพันธ์ส่วนตัวที่มีการแสวงหาทรัพยากรเป็นสำคัญ ทรัพยากร
นี้อาจเป็นทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรกำลังคนก็ได้มีผู้ให้ข้อสังเกตว่า การต้องการความคุ้มครอง
ทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบนี้ขึ้น (ม.ร.ว.อ.กิน ทรัพย์พัฒน์ ๒๕๑๔ : ๑๗๕-๑๗๖) พันธะตามปกติ
ของไพร่ทั่ว ๆ ไป คือกฎเกณฑ์เกี่ยวกับแรงงานที่เรียกว่า การเข้าเวรหรือการเกณฑ์ราชการ
มีฉะนั้นก็ต้องส่งผลผลิตหรือเงินเป็นส่วยแทนแรงงาน งานที่ต้องทำมีทั้งงานโยธา ทำการ
เกษตร กำลังรบยามสงคราม หรือทำงานตามคำสั่งมูลนาย (อัญชลี สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๓๔)
ไพร่แบ่งออกเป็นสามประเภท คือ ไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย^๑ แม้ว่าจะมีการแบ่งไพร่
ออกเป็นสามประเภทดังกล่าวแล้ว แต่ถ้าพิจารณา

^๑ไพร่หลวง เป็นไพร่ซึ่งขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์และเนื่องจากในทางปฏิบัติไม่
ทรงสามารถควบคุมไพร่หลวงได้ทั้งหมด จึงมีการแจกจ่ายไพร่หลวงไปตามกรมประจำให้เจ้ากรม
กับข้าราชการเป็นผู้ควบคุมดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ ไพร่หลวงจึงขึ้นสังกัดต่อกรมกอง มิใช่
ขึ้นสังกัดต่อตัวมูลนายคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ เมื่อมูลนายของตนสิ้นสภาพไป ไพร่เหล่านี้ก็ยังคง
สังกัดกรมกองเดิมของตนอยู่ต่อไป พันธะของไพร่ประเภทนี้คือการเข้ารับราชการตามระยะเวลา
ที่ทางราชการกำหนด

ไพร่สม หมายถึง ไพร่ส่วนตัวของเจ้านายและขุนนาง ขึ้นทะเบียนสังกัดหมายหมู่ในสังกัด
มูลนายและรวมทั้งไพร่ที่ขึ้นสังกัดกับกรมชั่วคราวด้วย ดังนั้น เจ้านายและขุนนางซึ่งรับราชการใน
กรมประจำต่าง ๆ จึงมีสิทธิครอบครองไพร่สมพร้อมกับควบคุมไพร่หลวงด้วย ภารกิจหลักคือรับใช้
มูลนาย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชให้ไพร่สมต้องมีพันธะต่อทางราชการ มีธรรมเนียม
เกณฑ์ไพร่สมมาทำการโยธาต่าง ๆ

ไพร่ส่วย คือ ไพร่หลวงและไพร่สมที่มีได้เข้าเดือนแต่ทำมาหากินอยู่ที่ภูมิลำเนาของตน
ส่งส่วยเป็นส่งของประจำท้องถิ่นแทนแรงงานให้แก่รัฐส่วนใหญ่มักเป็นของป่าหรือส่งส่วยเป็นเงิน
ตามอัตราที่ทางราชการกำหนด โดยมีมูลนายต้นสังกัดเป็นผู้จัดการเก็บ ในทางปฏิบัติอาจแบ่งไพร่
ออกได้เป็นสองประเภทตามลักษณะหน้าที่ของไพร่ คือ พวกที่ต้องมาเข้าเดือน ได้แก่ ไพร่หลวงจ่าย
เดือน กับ ไพร่สมซึ่งถ้ามาเข้าเดือนไม่ได้อาจต้องเสียเงินจ้างคนมาทำราชการแทน พวกที่สอง คือ
ไพร่ส่วย ซึ่งไม่ต้องมาเข้าเดือนแต่ต้องส่งเงินหรือสิ่งของที่เป็นส่วยมาใช้ในราชการ อย่างไรก็ตาม
ไพร่ทั้งสองประเภทเป็นกำลังสำคัญในการบริหารราชการทั้งในส่วนกลางและหัวเมือง (อัญชลี
สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๔๐-๔๑, ๔๗)

การเกณฑ์ราชการกระทำทั้งในรูปของแรงงาน สิ่งของ และเงิน โดยมีมูลนายตามกรมต่าง ๆ เป็นผู้จัดการเก็บเกี่ยวและดูแลผลประโยชน์ให้แก่รัฐแทนพระมหากษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการเกณฑ์แรงงาน ประกอบด้วย กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมท่า ซึ่งมีหัวเมืองต่าง ๆ อยู่ในความรับผิดชอบตามที่กฎหมายกำหนด (อัญชลี สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๑๐๗) กลาโหมคุมภาคใต้ มหาดไทยคุมภาคเหนือ ส่วนกรมท่าคุมหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก โดยมีหน้าที่หลักในการบริหารจัดการเกณฑ์แรงงานไพร่ จัดเก็บส่วยกับอากรรักษาความสงบ ตลอดจนตัดสินคดีความ (อัญชลี สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๔๔) ภายในพื้นที่ความรับผิดชอบ กฎหมายต้นรัตนโกสินทร์ กำหนดให้ไพร่ทุกกรมกองต้องถูกสักนายหมู่ แต่เนื่องจากกฎหมายเหล่านี้ขาดความรัดกุม ระบบการตรวจสอบให้คุณภาพให้โทษขาดประสิทธิภาพ จึงทำให้กฎหมายกลายเป็นประโยชน์ต่อมูลนายในทางปฏิบัติ กล่าวคือ ไพร่หลบหนีการสักและมูลนายเบียดบังไพร่ ตลอดจนผลประโยชน์ของรัฐที่จะต้องจัดเก็บตามระบบการเกณฑ์แรงงานได้ ในบางกรณีมูลนายก็ขูดรีดผลประโยชน์จากไพร่ทำให้ไพร่ได้รับความเดือดร้อนจนบางครั้งต้องหลบหนีการเกณฑ์แรงงานหรือมิฉะนั้นก็หนีไปขึ้นสังกัดกับมูลนายที่มีอำนาจมาก หรือไม่ก็หนีไปเป็นไพร่ส่ม เพราะงานเบากว่า และในบางกรณีก็หนีไปขายเลยก็มี ด้วยเหตุนี้การเกณฑ์ราชการของรัฐจึงได้ผลไม่เต็มที่ เพราะผลประโยชน์จากการเกณฑ์แรงงานที่รัฐควรจะได้กลับตกอยู่กับมูลนาย หรือมิฉะนั้นก็สูญเสียไปเพราะตัวไพร่เอง การที่มูลนายเบียดบังผลประโยชน์จากระบบไพร่ทั้งในรูปของแรงงาน ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และความจงรักภักดีทำให้มูลนายสามารถเสริมสร้างฐานอำนาจทางการเมือง จนอาจทำลายอำนาจของพระมหากษัตริย์และแย่งชิงอำนาจรัฐได้ในที่สุด

กำลังคนจึงเป็นทรัพยากรที่มีค่า ซึ่งจะนำความมั่งคั่งและอำนาจทางการเมืองมาสู่ผู้ที่ครอบครองได้ ยิ่งครอบครองกำลังคนได้มากเท่าใด อำนาจทางการเมืองที่จะได้รับยิ่งได้มากขึ้นเท่านั้น จึงถือได้ว่ากำลังคนเป็นทั้งพื้นฐานของอำนาจทั้งปวงที่จำเป็นต่อการก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำที่ผู้นำของสังคมไทยในอดีตทั้งหลายมีอำจมองข้าม

โคกทรัพย์

การควบคุมกำลังคน นอกจากจะเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของมูลนายในระดับต่าง ๆ แล้ว ยังนำมาซึ่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจแก่มูลนายเจ้าสังกัดด้วย พันธะที่มูลนายจะต้องปฏิบัติตามระบบไพร่ ทำให้มูลนายได้รับผลประโยชน์ตอบแทนทั้งในรูปแรงงานและสิ่งของจากไพร่ในสังกัด รายได้และผลประโยชน์ที่กลุ่มผู้ปกครองได้รับส่วนมากจึงมาจากไพร่ในสังกัด มากกว่าจะมาจากพระมหากษัตริย์โดยตรง อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจที่พระมหากษัตริย์จะได้รับจากไพร่ส่วนหนึ่งจึงขึ้นอยู่กับมูลนาย จำนวนไพร่พลของมูลนายแสดงถึงอำนาจความรับ

ผิดชอบ ความมั่งคั่ง และสถานะทางสังคมของมูลนายผู้นั้น เพราะโอกาสที่จะได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับจำนวนไพร่ในสังกัด (อัญชลี สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๑๑๔)

การจัดระบบบริหารราชการตามระบบไพร่ นอกจากมีประโยชน์ในการควบคุมกำลังคนแล้ว ยังมีประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจด้วย (อัญชลี สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๑๑๑) โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการค้าต่างประเทศ ซึ่งทวีความสำคัญมากขึ้นในฐานะที่เป็นรายได้หลักของรัฐบาลนับตั้งแต่สมัยปลายอยุธยา สินค้าส่งออกได้จากส่วย ซึ่งรัฐบาลได้รับโดยตรงจากการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่และเป็นผลผลิตที่มีอยู่เองตามธรรมชาติ ไม่ต้องผ่านกระบวนการการผลิตที่ซับซ้อนแต่อย่างใด การขยายตัวของระบบราชการภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๑ เป็นผลให้มูลนายสามารถครอบครองไพร่พลและผลผลิตที่ได้มาจากการเกณฑ์ราชการตามระบบไพร่เพิ่มขึ้น การค้าที่ขยายตัวขึ้นด้วยความร่วมมือของชาวจีนที่อพยพเข้ามาสู่ประเทศไทย ทำให้มูลนายที่รับผิดชอบในการควบคุมไพร่ในสามารถสำคัญสามารถเกณฑ์ส่วยและผลผลิตจากไพร่เพื่อส่งเป็นสินค้าออกต่างประเทศและเพิ่มพูนเงินตราให้แก่พวกตนได้ อันจะเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองต่อไป ปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจเช่นนี้จะเห็นชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เมื่อการค้าต่างประเทศกลายเป็นรายได้หลักและเป็นแหล่งรายได้สำคัญของประเทศ ความต้องการเงินตราและปริมาณของเงินตราที่หมุนเวียนภายในอาณาจักร ประกอบกับปริมาณการค้าที่ขยายตัวขึ้น ทำให้โอกาสที่ไพร่จะประกอบการค้ามีมากขึ้น ระบบไพร่จึงต้องปรับเปลี่ยนตนเองโดยอนุโลมให้ไพร่เสียเงินแทนเข้าเวรรับราชการได้ ซึ่งแนวทางนี้ได้รับความนิยมทั้งจากตัวของไพร่และจากรัฐบาลเอง เนื่องจากรัฐมีความจำเป็นที่จะต้องใช้จ่ายเงินตราเพื่อการฟื้นฟูบูรณะประเทศและเพื่อประโยชน์ในทางการค้า

ด้วยเหตุนี้เมื่อถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โภคทรัพย์ที่จำเป็นต่อการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองของกลุ่มผู้นำ นอกเหนือจากบุญบารมีและการควบคุมกำลังคนและผลผลิตส่วนเกินในรูปแบบของส่วยแล้ว เงินตราที่ได้รับจากการค้าต่างประเทศก็ถือเป็นโภคทรัพย์ที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่ง ต่อการกำหนดสถานะของบุคคลและกำหนดความเป็นผู้นำด้วย ขุนนางผู้รับผิดชอบการควบคุมกำลังคนในกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมพระคลังจะเป็นผู้ที่ได้รับผลประโยชน์สูงสุดจากโภคทรัพย์ดังกล่าวนี้ อำนาจทางการเมืองของรัฐที่แท้จริงจึงอยู่ในมือของกลุ่มมูลนายดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรมพระกลาโหม และกรมพระคลัง

เมื่อบุญบารมีจากการควบคุมกำลังคนและโภคทรัพย์ทาง เศรษฐกิจพื้นฐานของระบบ
ไพร่ ได้เป็นรากฐานสำคัญต่อ^{ข้อ}ขึ้นปกครองตามที่กล่าวมานี้ การควบคุมให้สังคมยอมรับสิทธิของตน
ดังกล่าวโดยผ่านโลกทรรศน์ของสังคมที่อาศัยการสถาปนาแนวความคิดทางการเมืองผ่าน
สถาบันสงฆ์จึง เป็นวิธีการที่จำเป็นต่อการธำรงรักษาสถาปัตยกรรมทางการเมืองของรัฐและรักษา
อำนาจของผู้นำไว้ให้ได้

การศึกษา

การศึกษาในสังคมไทย เป็นการถ่ายทอดความรู้อันเป็นโลกทรรศน์ตามความ เชื่อ
ในทางพุทธศาสนา ซึ่งอธิบายสถานะที่แตกต่างกันของคนในสังคมด้วยหลักของบุญ-กรรมที่แตกต่าง
กัน และเน้นว่าการสั่งสมบุญบารมีด้วยการประกอบกุศลกรรมและกระทำจิตให้บริสุทธิ์ในชาตินี้
เท่านั้นที่จะทำให้ชีวิตและสถานะของบุคคลในชาติหน้าสูงขึ้น สถาบันที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดและ
อธิบายความเชื่อตามโลกทรรศน์ดังกล่าว ได้แก่ สถาบันทางการปกครอง สถาบันสงฆ์ และสถาบัน
ครอบครัว เนื้อหาหรือลักษณะความรู้ที่สถาบันทางสังคมทั้งสาม เป็นผู้กำหนดและถ่ายทอดให้กับคนใน
สังคมแบ่งออกได้เป็นสองประเภท ประเภทที่หนึ่ง เป็น เรื่องของอุดมการณ์หรือโลกทรรศน์ทั้งหมด
เกี่ยวกับโลก สังคม และชีวิตมนุษย์ ประเภทที่สอง เป็น เรื่องเกี่ยวกับความรู้ด้านวิธีการผลิตอันเป็น
ความชำนาญเฉพาะในการประกอบอาชีพต่าง ๆ ตามสถานภาพและสถานะของคนในสังคม
เนื้อหาความรู้ทั้งสองส่วนมีความสัมพันธ์กันโดยที่ความรู้ด้านโลกทรรศน์มีส่วนกำหนดขอบเขตและ
เป้าหมายของความรู้เฉพาะในการประกอบอาชีพ (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๑๖) โดย
อาศัยวิธีการศึกษาแบบอักษรวิธีและวิธีที่มีใช้อักษรวิธีอันได้แก่โสฬสทัศนสื่อสารอื่น ๆ ในการถ่ายทอด
แนวความคิดทางพุทธศาสนาที่เชื่อว่าพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำซึ่ง เข้มไปด้วย
บารมี จะเป็นผู้ชี้ทางให้มนุษย์พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ด้วยการประกอบกุศลกรรมและ
ศึกษาธรรมตามหลักของพุทธศาสนา ดังนั้น เพื่อให้สังคมตระหนักถึงความจริงและยอมรับบทบาท
ความชอบธรรมของรัฐ ตลอดจนยอมรับในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมบนรากฐานแห่งความ
สัมพันธ์ทางการผลิตตามหลักของโลกทรรศน์ดังกล่าว สถาบันพระมหากษัตริย์และสถาบันพุทธศาสนา
จึงมีความสัมพันธ์ร่วมกันในกระบวนการถ่ายทอดความรู้ให้แก่สังคม (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ :
๑๔) โดยสถาบันพระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ค้ำชูให้เป็นผู้รู้ทางศาสนา ได้ศึกษาวิชาธรรม
วิชาความรู้ทางพุทธศาสนาต่าง ๆ ไว้ด้วยกัน และให้ผู้รู้ทางศาสนาเหล่านั้นถ่ายทอดให้แก่กลุ่ม
คนทุกระดับในสังคมโดยวิธีการศึกษาที่มีใช้อักษรวิธีเป็นแนวทางในการถ่ายทอด

สถาบันที่มีบทบาทในการให้การศึกษาโดยไม่ใช้อักขรวิธี คือ วัดและครอบครัว
 วัดเป็นแหล่งถ่ายทอดความรู้ที่เป็นโลกทรรศน์ตามแนวความคิดทางพุทธศาสนาที่เน้นความเชื่อ
 เรื่องบุญ-กรรมและการหลุดพ้น ด้วยการสั่งสมบุญบารมีให้แก่คนในสังคม โลกทรรศน์ดังกล่าว
 ได้รับการถ่ายทอดผ่านการเทศน์แสดงธรรมและงานบุญต่าง ๆ ตามประเพณี และด้วยการให้
 คำแนะนำการแก้ไขปัญหาค่าต่าง ๆ ของคนในสังคม วัดจึงมีอิทธิพลต่อสังคมในทุกด้านและในทุกระดับชั้น
 โดยเริ่มต้นที่พื้นฐานของครอบครัว อิทธิพลความเชื่อที่ครอบครัวได้รับการถ่ายทอดจากวัด มีส่วน
 กำหนดรูปแบบและความสัมพันธ์ตลอดจนแนวความคิด เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตและสังคมของคนใน
 ครอบครัว ซึ่งแนวความคิดนี้จะได้รับการถ่ายทอดมาสู่สมาชิกในครอบครัวอีกต่อหนึ่ง นอกจากนี้
 ความรู้ในด้านเทคนิคและกรรมวิธีทางการผลิตอันเป็นพื้นฐานของวิถีชีวิตของคนในระดับหมู่บ้าน
 ซึ่งกระทำและได้รับการถ่ายทอดกันภายในครอบครัว (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๑๖)

วิธีการศึกษา โดยไม่ใช้อักขรวิธีซึ่งกระทำผ่านสถาบันครอบครัว เป็นเรื่อง
 ความรู้เกี่ยวกับวิชาชีพที่แตกต่างกันไปตามกลุ่มคนในสังคม เป็นการสืบทอดความรู้เพื่อประกอบ
 อาชีพตามที่ตระกูลได้ยึดถือปฏิบัติกัน อาชีพทั้งหมดอยู่ในระดับการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง ความรู้
 ในวิชาชีพต่าง ๆ ที่ถ่ายทอดกันในครอบครัวสำหรับสามัญชนเหล่านี้เป็นเรื่องของความชำนาญที่
 เกิดจากประสบการณ์ที่ถ่ายทอดสั่งสมกันมา ด้วยจุดมุ่งหมายเกี่ยวกับการเรียนรู้ประกอบอาชีพ
 นี้ถูกกำหนดไว้ด้วยอุดมการณ์ทางศาสนาส่วนที่เป็นจริยธรรมสำหรับชีวิตไว้ว่า การประกอบอาชีพ
 ของมนุษย์เกิดขึ้นเพราะความตกต่ำของมนุษย์ที่เกิดจากกิเลสและความทะยานอยาก เข้าครอบงำ
 ทำให้มนุษย์เริ่มสะสมอาหารและปัจจัยสี่อื่น ๆ เนื่องจากที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสติปัญญา รู้จักคิดแปลง
 วิธีการเลี้ยงชีวิต จึงเกิดการเพาะปลูก ทำไร่ ทำนา ทำสวน ค้าขาย และการช่างอื่น ๆ การเรียนรู้
 การประกอบอาชีพเหล่านี้เป็นเพียงสิ่งที่ตอบสนองกิเลสและความทะยานอยาก ถ้ามนุษย์ต้องการ
 ดำรงชีวิตอยู่เพื่อความหลุดพ้นจากห่วงสังสารวัฏหรือเพื่อชีวิตที่ดีขึ้นไม่ว่าโลกนี้หรือโลกหน้า มนุษย์ต้อง
 ประกอบอาชีพเพื่อเพียงเลี้ยงตนเองและมุ่งหวังการประกอบกุศลกรรมทะนุบำรุงพุทธศาสนา เป็น
 หลัก ความเชื่อดังกล่าวนี้อาจคล้องกับสภาพสังคมที่ยังต้องใช้ระบบการผลิตแบบเกณฑ์แรงงาน
 และเกณฑ์ส่วยที่ทำให้คนในระดับล่างซึ่งเป็นผู้ทำการผลิตภายใต้ระบบดังกล่าว ไม่มีแรงจูงใจให้คิดค้น
 ความรู้ทางเทคโนโลยีมาพัฒนาวิธีการผลิตของตน (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๑๘)

ความรู้ในการบริหารราชการแผ่นดินเป็นมรดกทางการศึกษาที่สืบทอดต่อเนื่องกันเพียงภายในหมู่ของมูลนายเท่านั้น และต้องอาศัยอักษรวิธีในการถ่ายทอดความรู้ที่มูลนายพึงศึกษาเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปกครอง แบบแผนในการปฏิบัติหน้าที่ราชการ และเรื่องบันเทิงที่สะท้อนชีวิตความเป็นอยู่ตลอดจนประเพณีและความเชื่อทางสังคม (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๑๔) ดังที่ปรากฏในรูปของพระราชพงสาวดาร วรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่ใช้ในการสั่งสอนข้าราชการ และวรรณกรรมราชสำนักอื่น ๆ กระบวนการทางการศึกษาเริ่มด้วยการศึกษาภาษาไทยและภาษามคธ จนถึงระดับที่สามารถอ่านวรรณกรรมทางพุทธศาสนาและวรรณกรรมราชสำนัก เพื่อให้เกิดความแตกฉานทางปัญญาได้ จากนั้นเนื้อหาของความรู้ก็จะแยกกันตามลักษณะหน้าที่ที่มูลนายฝ่ายชายและหญิงจะพึงปฏิบัติ ฝ่ายหญิงมักจะเน้นเรื่องการเรือนและการปฏิบัติหน้าที่ของฝ่ายใน ในขณะที่ฝ่ายชายจะฝึกหัดและเรียนรู้ด้านการบริหารราชการแผ่นดิน โดยผ่านการเสด็จออกว่าราชการ การถวายตัวเข้ารับราชการในกรมมหาดเล็กและหรือสั่งให้เกิดวิธีการปฏิบัติราชการในกรมกองได้บังคับบัญชาของบิดาของตน ๆ ในเวลาเดียวกันสำหรับเจ้านายชั้นสูงและขุนนางตระกูลใหญ่ ๆ มักจะศึกษาศิลปศาสตร์อันเป็นวิชาที่ได้รับการถ่ายทอดเฉพาะในหมู่ชนชั้นปกครองระดับสูงเพิ่มเติม ศิลปศาสตร์เป็นหลักการทางทหาร และการปกครองตามจารีตประเพณี การศึกษาดำรงอาชีพสงครามเพื่อศึกษายุทธวิธีทางการรบ นอกจากนี้ยังต้องฝึกหัดจับและบังคับช้างและม้า ตลอดจนการใช้อาวุธด้วย ผู้ที่จะถ่ายทอดวิชาชั้นสูงเช่นนี้ได้จะต้องเป็นเจ้านาย ขุนนาง หรือพระสงฆ์ระดับสูง เพราะถือว่าเป็นศิลปศาสตร์ระดับสูงและต้องอาศัยตำราระดับสูงในการสอนด้วย

มาตรฐานทางการศึกษาของฝ่ายชายใช้เกณฑ์ของการบวชเรียนเป็นหลัก การฝึกฝนวิชาสำหรับรับราชการจึงมักอยู่ในช่วงอายุก่อนการบวช (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๒๔) และศึกษาต่อระหว่างการบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการเรียนเพื่อหาความรู้ทั้งในด้านการปกครองบ้านเมืองควบคู่ไปกับความรู้ทางธรรมด้วย ความรู้ทางธรรมนั้นจะมีทั้งในด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นการเน้นให้มีความแตกฉานทั้งในเรื่องของพระธรรมคำสอนและการกระทำจิตใจให้บริสุทธิ์อันเป็นการย้ำแนวคิด เรื่องบุญ-กรรม และการสั่งสอนบุญบารมีเพื่อชีวิตที่ดีขึ้น โดยการขึ้นำของพระมหากษัตริย์ตามความเชื่อทางพุทธศาสนา มูลนายในฐานะราชบุตรของพระมหากษัตริย์และผู้นำของชุมชนในระดับต่าง ๆ ภายใต้อบรมของของตนจึงต้องมีหน้าที่ทั้งในด้านของการปฏิบัติธรรมเพื่อการหลุดพ้นของตนเอง และสั่งสอนคนในสังคมให้หลุดพ้นจากห้วงสังสารวัฏด้วย โดยทั่วไปถือว่าเมื่อได้บวชเป็นพระภิกษุแล้วจะเรียนจบครบถ้วนตามหลักสูตร ซึ่งสมเด็จพระยาตำราทรงเปรียบเทียบเท่ากับเป็นการจบชั้น "อุดมศึกษา"

จากขบวนการศึกษาตามขั้นตอนและเนื้อหาดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษาอักษรวิธีว่าเป็นไปเพื่อรักษาและสืบทอดหลักของพุทธศาสนา เพราะการศึกษากฎเกณฑ์และเนื้อหาตามการศึกษาอักษรวิธี เป็นการกำหนดความสามารถในการเรียนรู้และเข้าใจพุทธศาสนาในระดับต่าง ๆ กัน ความเข้าใจขั้นสูงคือการศึกษาที่สามารถค้นคว้าและถ่ายทอดหลักธรรมจากคัมภีร์พุทธศาสนาต่าง ๆ รองลงมาคือ ความสามารถในการตีความและทำความเข้าใจวรรณกรรมพุทธศาสนาที่สำคัญ เช่น มหาชาติได้ ภาระหน้าที่นี้ถือเป็นการสืบทอดพุทธศาสนาให้รักษาอยู่ได้ในสังคมมนุษย์ก่อให้เกิดผลบุญมากขึ้นตามลำดับ ความเข้าใจพุทธศาสนาในขั้นรองลงมา คือ การเรียนรู้หลักจริยธรรมที่เป็นหลักปฏิบัติสำหรับส่วนบุคคล ด้วยการมองเห็นถึงความจริงแท้ของมนุษย์อยู่ที่การหลุดพ้น คือ นิพพาน และบุญ-กรรม คือ ตัวกำหนดพฤติกรรมและสถานภาพของมนุษย์ (วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๓ : ๒๕-๒๖)

ความสำคัญของอักษรวิธีในการศึกษายัง เห็นได้ชัดเจนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมอันเนื่องมาแต่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ได้ทำให้เกิดกลุ่มผู้นำที่มีแบบแผนการดำเนินชีวิตและความคิดที่ให้ความสำคัญต่อความสะท้อนสามารถของมนุษย์และความจริงเชิงประจักษ์ และความมีเหตุผลในการดำเนินชีวิต กิจกรรมต่าง ๆ ตลอดจนในด้านความคิดบุคคลเหล่านี้ให้ความใส่ใจต่อการศึกษาคำความรู้ "ข้างอาลักษณ์" เป็นอย่างมาก เพราะนอกจากความรู้ข้างอาลักษณ์จะเป็นบ่อเกิดของความรู้ที่สำคัญแล้ว การอ่านออกเขียนได้ยังเป็นประโยชน์ต่อการรับราชการและการดำเนินธุรกิจการค้าอีกด้วย และเนื่องจากคนส่วนใหญ่ในสังคมถูกจองจำอยู่ด้วย "ระบบไพร่" จึงไม่สามารถที่จะศึกษาความรู้ทางอาลักษณ์ได้ ด้วยเหตุนี้การอ่านออกเขียนได้จึงเป็นสมบัติของพวกชนชั้นนำ ทั้งยังเป็นสมบัติที่กลุ่มคนเหล่านี้แสวงหาให้แก่บุตรหลานของตนอีกด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๔๓)

ด้วยเหตุนี้ชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ให้ความสำคัญต่อการอ่านออกเขียนได้ ฝึตนเอง จึงทำให้การอ่านออกเขียนได้กลายเป็นวัฒนธรรมของคนเหล่านี้ด้วย วัฒนธรรมดังกล่าวเป็นพื้นฐานของค่านิยม มาตรฐาน และแบบแผนพฤติกรรมของคนจากตำรับตำราที่เป็นลายลักษณ์อักษร (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๔๔) ดังนั้น เมื่อชนชั้นนำของไทยต้องเผชิญกับวัฒนธรรมตะวันตกที่มีองค์ประกอบและเนื้อหาที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิงแล้วก็สามารถปรับตัวเพื่อรับเอาเนื้อหา (elements) ของความรู้บางประการของตะวันตกมาปรับใช้ เข้ากับแนว

ความคิดเดิมของตน ส่วนใหญ่ของความคิดแบบนี้เป็นสิ่งที่สามารถอ้างอิงจากตำราที่เป็นลายลักษณ์อักษรได้ ด้วยเหตุนี้วรรณกรรมเพื่อการอ่านได้เจริญงอกงามขึ้นกว่าเดิม

จากพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับโลกทรรศน์ทางพุทธศาสนาที่เน้นเรื่องของบุญ-กรรม ซึ่งสัมพันธ์กับการหลุดพ้นที่ถูกกำหนดเนื้อหาและถ่ายทอดโดยชนชั้นผู้ปกครองดังกล่าวมานี้ ทำให้การยอมรับสภาพการแบ่งกลุ่มคนในสังคมตามความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างมูลนายและไพร่ และการยอมรับสภาพภาพของตนเองในขณะนั้น ๆ เป็นไปโดยปราศจากข้อโต้แย้ง นอกจากนี้ยังทำให้คนยอมรับกฎเกณฑ์ทางสังคมที่กำหนดคบหาบทและหน้าที่ของคน ทำให้มีการปฏิบัติตามระเบียบของสังคม และลดความรู้สึกที่ขัดแย้งและรุนแรงในระหว่างกลุ่มสังคมลงได้อีก ด้วยเหตุนี้ มูลนายจึงเป็นกลุ่มผู้^{หน้า}เพียงกลุ่มเดียวที่ควบคุมและครอบครองสิทธิทางการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านอักษรวิธีที่สัมพันธ์กับโลกทรรศน์และการบริหารบ้านเมือง ในเวลาเดียวกัน มูลนายเหล่านี้ก็เป็นผู้นำทางวัฒนธรรมที่มีรากฐานมาจากโลกทรรศน์ทางพุทธศาสนา ตลอดจนเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของประเทศ ซึ่งปรากฏชัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ศักดินา

ศักดินา เป็นผลมาจากได้ครองอำนาจและสิทธิทั้งทางโลกและทางธรรม ในขณะเดียวกันก็เป็นพื้นฐานในการกำหนดและได้มาซึ่งสิทธิในการครอบครองอำนาจ เหล่านี้ด้วย แม้จะยังไม่สามารถระบุความหมายที่แน่นอนของศักดินาได้ แต่โดยทั่วไปถือว่าศักดินาเป็นที่มาของสิทธิ อำนาจหน้าที่ ความรับผิดชอบ ตลอดจนผลประโยชน์ของชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมที่เกี่ยวข้อง ทั้งโดยตรงและโดยอ้อมกับกรรมสิทธิ์ในที่ดิน การควบคุมกำลังคนตามลำดับชั้น และการแบ่งชนชั้นทางสังคม ผลในทางปฏิบัติตามหลักการถือครองที่ดินและการควบคุมกำลังคนดังกล่าวนี้ ได้ทำให้ศักดินากลายเป็นเครื่องแบ่งทางชนชั้นระหว่างชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครอง เห็นได้ชัดทั้งในด้านกฎหมายและการตัดสินคดีความซึ่งยึดถือระดับของศักดินาเป็นพื้นฐานและแนวทางในการดำเนินกระบวนการยุติธรรม ซึ่งมักปรากฏว่าชนชั้นผู้ถูกปกครองอันได้แก่ ไพร่และทาส จะเป็นฝ่ายเสียเปรียบอยู่เสมอ นอกจากนี้ ระดับต่าง ๆ ของศักดินายังเป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ทางสังคมและการปฏิบัติตนของบุคคลด้วย สะท้อนออกมาในรูปของการใช้ถ้อยคำ กิริยามารยาท และความกตัญญูทศเวทที่ด้วยการตอบแทนบุญคุณแก่ผู้ที่ได้ทำประโยชน์แก่ตนและในรูปของการเชื้อพ้องผู้ที่อาวุโสกว่าด้วย

แม้ว่าศักดินาจะเป็นสิทธิของบุคคลทุกระดับชั้นในสังคม แต่ขอข้ายความ
 รับผิดชอบสิทธิหน้าที่ตลอดจนสถานะทางสังคม ซึ่งเป็นผลประโยชน์อันพึงได้รับจากระบบศักดินา
 กลับตกอยู่กับชนชั้นผู้ปกครองเท่านั้น ชนชั้นผู้ปกครองจึงเป็นผู้ที่ได้รับประโยชน์สูงสุดจากระบบนี้
 เพราะชนชั้นผู้ถูกปกครองโดยเฉพาะอย่างยิ่งไพร่และทาส ได้ถูกพันธะกรรมของระบบไพร่
 จำกัดโอกาส มิให้ได้ครอบครองสิทธิและประโยชน์ตามระบบศักดินา เช่นที่ชนชั้นผู้ปกครองได้รับ
 อย่างไรก็ตาม ในส่วนของมูลนายเองศักดินาและสิทธิประโยชน์ที่ได้รับก็มีใช้สิ่งที่ถาวรเสมอไป
 แต่ขึ้นอยู่กับประเภทและที่มาของมูลนายที่แตกต่างกันระหว่างมูลนายโดยกำเนิดและมูลนายโดย
 ตำแหน่งที่เกี่ยวข้องกับตำแหน่งหน้าที่ทางการบริหาร มูลนายโดยกำเนิดจะได้รับศักดินาและสิทธิ
 ประโยชน์ไปตลอดชีวิต แต่มูลนายโดยตำแหน่งจะได้รับสิ่งเหล่านี้เท่าที่ดำรงตำแหน่งเท่านั้น
 และโดยทั่วไปมักถือเอาศักดินา ๔๐๐ ขึ้นไปเป็นตัวกำหนดสถานะและสิทธิของมูลนาย มูลนาย
 ๔๐๐ ขึ้นไปจะได้รับสิทธิเหนือกว่ามูลนาย ๔๐๐ ลงไป และสิทธิก็จะถ่ายทอดไปถึงลูกหลาน ในขณะที่
 สิทธิของมูลนายศักดินา ๔๐๐ เป็นสิทธิเฉพาะตัว ม.ร.ว.อ.คิน รพีพัฒน์ ได้แสดงจำนวนศักดินา
 ของมูลนายโดยเปรียบเทียบกันระหว่างเจ้านายและขุนนางในระดับชั้นต่าง ๆ ปรากฏว่าเจ้านาย
 มิได้เป็นชนชั้นที่สูงกว่าขุนนางแต่อย่างใด เพราะยศของขุนนางที่สูงที่สุดคือ สมเด็จเจ้าพระยา
 มีศักดินาสูงกว่าพระอนุชาหรือพระเชษฐาต่างพระมารดา ความแตกต่างของศักดินาดังกล่าว
 นี้ยังปรากฏอีกในทุกระดับชั้นของเจ้านายและขุนนาง แม้ว่าชาติกำเนิดของเจ้านายจะสูงกว่า
 ขุนนาง แต่ก็ เป็นเพียงในด้านนามธรรมและจารีตทางสังคมที่ถือว่าเจ้านายเป็น เชื้อสายของ
 พระมหากษัตริย์เท่านั้น ซึ่งบางครั้งก็ไม่สามารถนำมาปรับใช้เพื่อสร้างความมั่นคงให้แก่สถานภาพ
 ทางการเมืองของพระมหากษัตริย์และเจ้านายได้ เพราะอำนาจที่แท้จริงกลับอยู่ที่ขุนนาง เนื่อง
 จากสิทธิในการครอบครองไพร่พลหรือผลประโยชน์ในรูปต่าง ๆ ที่ขุนนางได้รับจากระบบไพร่และ
 การศึกษา ล้วนมีรากฐานมาจากระดับศักดินาที่แตกต่างกันของขุนนางทั้งสิ้น

ด้วยเหตุที่ว่าแนวความคิดที่เกี่ยวกับผู้นำของสังคมไทย จึงแวดล้อมอยู่ด้วยแนว
 ความคิดทางพุทธศาสนาและแนวความคิดที่เกี่ยวกับอำนาจดังที่ได้กล่าวมา การเปลี่ยนแปลงและ
 การสถาปนาแนวความคิดเกี่ยวกับผู้นำในวัฒนธรรมโกสินทร์และสมัยต่อมาแม้จะ เน้นเนื้อหาที่เปลี่ยน
 แปลงอยู่บ้างแต่ก็ยังคงพื้นฐานของมาตรฐานเกี่ยวกับผู้นำที่อิงพุทธศาสนาไว้อย่างมั่นคง

๒. แนวความคิดทางการเมืองของผู้นำสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย และขยายตัวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้ก่อให้เกิดผลทางสังคมที่สำคัญสองประการต่อการกำหนดพื้นฐานแนวความคิดของผู้นำทั้งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและในระยะต่อมา โดยในประการแรกได้มีกลุ่มคนที่มีวิถีการดำเนินชีวิตและความคิดแบบมนุษย์นิยมและเหตุผลนิยมมากขึ้น เน้นความเป็นอยู่แบบง่าย ๆ แต่โลดโผนและเต็มไปด้วยสีสัน^๑ อีกประการหนึ่งได้ทำให้สังคมอยู่ในสภาพที่ปั่นป่วนไร้ระเบียบ มีการละเมิดกฎเกณฑ์ของสังคมแบบดั้งเดิมทั้งในหมู่ขุนนางและไพร่ ผู้คนที่ไม่ได้รับความคุ้มครองจากระบบทางสังคมได้หันเข้าพึ่งทางอำนาจเหนือธรรมชาติ พุทธศาสนาแบบที่เน้นบุญกฐธีรียาคมมีอิทธิพลอย่างสูง ชนชั้นนำซึ่งมีความขัดแย้งทางการเมืองอย่างรุนแรงไม่อยู่ในฐานะที่จะสถาปนาหลักการของศาสนาที่เป็นระบบเพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐได้ (สายชล วรณรัตน์ ๒๕๒๖ : บทนำ) ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมทั้งสองประเภทดังกล่าวนี้ได้ทำให้ผู้นำทางการเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งมีลักษณะทางความคิดตลอดจนการดำเนินชีวิตแบบผู้ประกอบ^{การค้า} และประสบความสำเร็จในการครอบครองอำนาจทางการเมืองเลือกที่จะสร้างเอกภาพทางการเมืองและสิทธิธรรมทางการเมืองปกครองของตนด้วยการสถาปนาพุทธศาสนาที่ได้รับการตีความใหม่ให้มีลักษณะ เน้นมนุษย์นิยมและเหตุผลนิยมขึ้น เป็นอุดมการณ์ของรัฐ ควบคู่ไปกับการเพิ่มพูนและจรจรโลงทางเศรษฐกิจด้วยการส่งเสริมการค้าต่างประเทศ ซึ่งเป็นประสบการณ์สามัญของคนอย่าง เป็นลำ เป็นสัน ทำให้การค้าต่างประเทศเป็นรายได้หลักและพื้นฐานทางเศรษฐกิจของรัฐบาลสมัยรัตนโกสินทร์ พัฒนาทางเศรษฐกิจ-สังคมและความคิดที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ดังกล่าวประกอบกับสถานะการณ์เฉพาะของแต่ละช่วงเวลาได้เป็นรากฐานแก่นแนวความคิดทางการเมืองของผู้นำในระยะต่อมา

^๑(สายชล วรณรัตน์ เรียกคนเหล่านี้ว่า "กระฎุมพี" หมายถึง การที่มูลนายจำนวนหนึ่งได้เริ่มเปลี่ยนฐานทางเศรษฐกิจของตนจากที่เคยอาศัยการครอบครองที่ดินและเกณฑ์แรงงานหรือส่วยจากไพร่เป็นหลักไปสู่การประกอบการค้ามากขึ้น ซึ่งมีผลทำให้บุคลิกภาพ วิถีคิด และพฤติกรรมทางสังคมของมูลนายเปลี่ยนไป ดู สายชล วรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๒๑)

๒.๑ สภาพทางเศรษฐกิจ-สังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

แม้ว่าเศรษฐกิจของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะยังคง เป็นแบบพอยังชีพ แต่ ก็ถือว่าในสมัยนี้ได้เกิดพัฒนาการทางเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกและ เศรษฐกิจแบบ เงินตราซึ่งเป็น สาเหตุก่อให้เกิดการขยายตัวทาง เศรษฐกิจภายหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง โภชมีการค้าต่างประเทศ เป็นรากฐานในลักษณะที่สัมพันธ์กับการอพยพเข้ามาของชาวจีน ซึ่งก่อให้เกิดเศรษฐกิจเพื่อ ตลาดขึ้นในประเทศ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๔๓) และมีความสืบเนื่องเป็นอย่างมาก กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งปรากฏร่องรอยที่แสดง ขนาดของการผูกขาดการค้าที่เคยกระทำกันในตอนกลางอยุธยาได้ลงไปมาก [REDACTED] ของเอกชน ที่ดำเนินการโดยเจ้านาย ขุนนาง และชาวจีน ได้ขยายตัวขึ้นส่งผลกระทบต่อชนชั้นมูลนายและไพร่ โดยเฉพาอย่างยิ่ง เมื่อการค้าขยายตัวมากทั้งด้านการค้าต่างประเทศและการค้าภายใน ทำให้ เศรษฐกิจเพื่อการส่งออกกับ เศรษฐกิจเงินตราขยายตัวและเข้าแทนที่เศรษฐกิจแบบยังชีพมากขึ้น ทุกที (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๕) แนวโน้มทางเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับการค้าต่างประเทศดังกล่าวนี้จะเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อรัฐบาลต้องขาดรายได้ที่สำคัญ ไปไม่น้อยจากการ เริ่มเสื่อมสลายของระบบไพร่ตั้งแต่ตอนปลายอยุธยา ในขณะที่ความต้องการ เงินตราเพื่อการฟื้นฟูบูรณะประเทศมีอยู่สูง นอกนั้นภูมิหลังและประสบการณ์ทางการค้าต่างประเทศ ของผู้นำทางการ เมืองสมัยรัตนโกสินทร์ที่อาศัยความสัมพันธ์ทาง เครือญาติในหมู่ตระกูล ขุนนางที่มีตำแหน่งหน้าที่เกี่ยวข้องกับการค้าต่างประเทศมาหลายชั่วคน เป็นรากฐาน และมีศูนย์กลาง อยู่ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทำให้นโยบายทางเศรษฐกิจของรัฐบาลสมัยรัตนโกสินทร์มุ่งส่งเสริมการค้าต่างประเทศ ในฐานะที่เป็นแหล่งรายได้หลักของประเทศอย่าง เดิมที ทั้งในด้านการผลิตเพื่อการส่งออกและการดำเนินการค้าในรูปของสำเภาหลวงและ การค้าเอกชน ซึ่ง นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์ความสำคัญของผู้ดำเนินการแสวง ประโยชน์จากต่างประเทศไว้ดังนี้

กษัตริย์ในราชวงศ์จักรีให้ความสำคัญแก่การค้าต่างประเทศมาตั้งแต่ต้น จะ สะท้อนความเคยชินและประสบการณ์อันกว้างขวางที่ราชวงศ์จักรีและขุนนางชั้นผู้ใหญ่อื่น ๆ ในสมัย รัตนโกสินทร์รู้จักมาอย่างดีนับตั้งแต่สมัยอยุธยา การค้าสำเภาของหลวงได้รับการส่งเสริม ขึ้นอย่างคึกคัก เหตุผลอย่างหนึ่งของการเติบโตด้านนี้ก็เนื่องจากการค้าสำเภาเป็นประสบการณ์ สามีสุขของพระราชวงศ์และชนชั้นสูง ในขณะที่เดียวกันการปล่อยให้เอกชน เช่น ขุนนางและชาว จีน ทำการค้าสำเภาควบคู่กันไปกับของหลวงก็เป็น

เรื่องธรรมดาที่

กษัตริย์และขุนนางมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดจึงไม่มีเหตุที่จะกีดกันการค้าสำเภาของ เอกชน โดยเฉพาะของญาติ กล่าวโดยสรุป^{หน้า} ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นคนที่มีรากฐานมาจากแวดวง การค้าและการเป็นขุนนาง จึงอยู่ในฐานะที่พร้อมจะ เปลี่ยนวิธีถือประโยชน์จากการค้าต่างประเทศ ซึ่งกำลังเปลี่ยนแปลงไปได้อย่างกระฉับกระเฉง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๔๔-๔๕)

การเปลี่ยนแปลงด้านการค้าต่างประเทศ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในด้าน ปริมาณความหลากหลายของสินค้า และการเปลี่ยนแปลงประเภทของสินค้าไปสู่ประเภทที่ต้อง ใช้แรงงานหรือต้องผ่านการผลิตที่ซับซ้อนขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๔๓) ทำให้เศรษฐกิจ ของประเทศโน้มเอียงไปสู่เศรษฐกิจเพื่อการส่งออก ซึ่งมีการผลิตจำนวนไม่น้อยที่มุ่งจะผลิต ขึ้นเพื่อป้อนตลาดโลกมิใช่เพียงเพื่อเลี้ยงตนเอง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๔๗) ผลผลิต ที่ได้จึงเกิดเป็นอาณานิคมที่รัฐบาลสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สามารถเปลี่ยนแปลงวิธีการถือ ประโยชน์ อันเนื่องจากการค้าจากการขูดรีดเพื่อนำกำไรจากพ่อค้าต่างประเทศและในประเทศ ที่ต้องการซื้อสินค้านั้น ๆ เพื่อส่งออกมาเป็นการขูดรีดเพื่อประกันว่าสำเภาหลวงจะได้สินค้าเพียงพอ ที่จะบรรทุกไปทำกำไรใน ๖ ต่างประเทศ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๔๖) ด้วยการเก็บ ภาษีจากการผลิตสินค้าผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งทำให้รัฐเก็บภาษีใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นได้หลายสิบ อย่าง และทำกำไรให้รัฐบาลอย่างสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อรัฐบาลต้องสูญเสียรายได้ หลักจากการผูกขาดสินค้าอันเนื่องมาจากการทำสนธิสัญญาทางการค้ากับต่างประเทศตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ ๓^๑ ระบบเจ้าภาษีนายอากรจึงนับว่าเป็นโอกาสใหม่ทางเศรษฐกิจที่ทำให้การค้าเป็น รากฐานของรายได้ของรัฐบาลสมัยต้นรัตนโกสินทร์มากกว่าการค้าสำเภาหลวง^{และ} การผูกขาดสินค้า เนื่องจากปริมาณการผลิตสินค้าเพื่อตลาดและการค้าต่างประเทศของเอกชนเพิ่มสูงขึ้น การขยายตัว ของระบบเจ้าภาษีนายอากรนี้เป็นพยานอย่างดีของการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาด ซึ่ง อาจมีจุดมุ่งหมายที่จะส่งออกจึง เปิดโอกาสให้รัฐบาลได้เก็บภาษีภายในเป็นจำนวนสูงกว่าที่เคย ได้ทำมาในอดีตและ เปลี่ยนระบบการหารายได้แผ่นดินจากการค้าต่างต่างประเทศมาเป็นการ หารายได้จากการผลิตสินค้าเพื่อตลาดต่างประเทศแทน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๔๓)

^๑ได้แก่สนธิสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษและอเมริกา จุดมุ่งหมายหลักของสัญญาก็เพื่อ ให้ไทยเปิดการค้าเสรีมากขึ้น และบอกเลิกระบบการค้าผูกขาดซึ่งทำรายได้ให้แก่รัฐบาลไทย อย่างมากมาย โดยฝ่ายไทยต้องอนุญาตให้มีการติดต่อค้าขายโดยตรงระหว่างพ่อค้าไทยและ ประเทศคู่สัญญา สนธิสัญญาบาวริงไคยก เลิกการผูกขาดโดยสิ้นเชิงและรัฐบาลไทยต้องเก็บภาษี ตามพิภคอัตราที่กำหนดไว้ในสนธิสัญญา มิใช่มีอิสระที่จะกำหนดภาษีเช่นแต่ก่อน

ปริมาณการค้าสำเภาก็เพิ่มขึ้นหมายถึงความต้องการสินค้าจำนวนมากขึ้น ซึ่งการส่งส่วยไม่สามารถป้อนให้เพียงพอ การนี้เป็นเหตุเร่งเร้าให้ประชาชนส่วนหนึ่งผลิตเพื่อการส่งออก เพิ่มขึ้นจากการผลิตเพียงเพื่อเลี้ยงตนเอง และก่อให้เกิดการผลิตสินค้าที่ต้องผ่านขบวนการผลิตซับซ้อนมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นรากฐานสำคัญให้รัฐบาลสามารถขยายระบบเจ้าภาษีนายอากรเพิ่มขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เพราะภาษีและอากรนั้นเก็บเฉพาะจากผลผลิตที่มีอาญาประโยชน์ กล่าวคือ ผลผลิตที่เป็นสินค้าในตลาดไม่ใช่ผลผลิตเพื่อการบริโภคในเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๒๑) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มุ่งเพิ่มปริมาณการผลิตเพื่อการส่งออกดังกล่าว ได้ทำให้ลักษณะทางเศรษฐกิจภายในเปลี่ยนแปลงไปด้วย แม้ว่าประชาชนส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในระดับเศรษฐกิจแบบยังชีพ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๑๔) แต่การเติบโตของเมืองซึ่งมีประชากรอยู่นอกกระบวนเศรษฐกิจแบบยังชีพและชุมชนชาวจีนซึ่งตั้งอยู่ตามแหล่งการผลิต ทำให้การค้าภายในขยายตัวมากขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๑๖) เนื่องจากชุมชนทางการผลิตเหล่านี้ต้องพึ่งพาสินค้าอุปโภคบริโภคจากแหล่งผลิตต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทำให้เกิดการผลิตเพื่อตลาดและการบริโภคภายในเพิ่มขึ้นจากการจัดซื้อสินค้าลงสำเภา และต้องอาศัยเงินตราในการจัดซื้อและแลกเปลี่ยนสินค้าเพิ่มขึ้น โดยมีชาวจีนซึ่งกระจายไปทั่วประเทศเป็นจักรกลสำคัญทั้งในการเป็นผู้ประกอบการผลิต กระจาย ตลอดจนรวบรวมสินค้าทั้งเพื่อการบริโภคภายในและเพื่อการส่งออกไปขายยังต่างประเทศ ทำให้ลักษณะทางเศรษฐกิจเพื่อตลาดและเริ่มก้าวเข้าสู่เศรษฐกิจแบบเงินตรา ซึ่งเป็นรากฐานแก่การขยายตัวทางเศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาบาวริงต่อไป

การเปลี่ยนแปลงมาสู่ระบบเศรษฐกิจแบบใช้เงินตรานี้มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะเพิ่มรายได้ของรัฐบาลที่เป็นเงินตราขึ้นแล้ว ยังชี้ให้เห็นสภาพเศรษฐกิจของหมู่บ้านว่าเริ่มเปลี่ยนแปลงเป็นเศรษฐกิจแบบใช้เงินตราจนสามารถที่จะจ่ายค่านาเป็นเงินตราให้แก่รัฐบาลได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๓๗) รัฐบาลได้ทำการเพิ่มพูนรายได้ในรูปของเงินตราให้เพียงพอกับความต้องการเงินตราที่เพิ่มขึ้นเพื่อจ้างคนงานชาวจีนทำการโยธาทดแทนการลดเวลาเข้าเวรรับราชการของไพร่ เพื่อการป้องกันประเทศ และเพื่อการจัดซื้อสินค้าลงสำเภาหลวงด้วยการเก็บภาษีอากรภายในจากผลผลิตที่เป็นอาญาประโยชน์ และการอนุญาตให้ไพร่เสียเงินแทนการเข้าเวรรับราชการได้ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเศรษฐกิจเพื่อตลาดจะขยายตัวในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่เศรษฐกิจเพื่อตลาดนี้ก็ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการค้าต่างประเทศซึ่งต้อง

อาศัยกลไกของระบบศักดินาช่วยบรรเทาไว้ ดังนั้นพวกผู้ประ^{การ}_{ระบบ} ซึ่งยังได้ประโยชน์
 จากระบบศักดินาจึงไม่ต้องการให้ระบบนี้สลายตัวไป (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๔ : ๑๕๑)
 นอกจากนี้ การหมุนเวียนของเงินตราที่จำกัดทั้งปริมาณและกลุ่มคนทำให้การจะใช้ทุนเพื่อหา
 ผลประโยชน์ในประเทศเป็นสิ่งที่ไม่ได้ เพราะประชาชนส่วนใหญ่ยังมิได้เข้ามามีชีวิตใน
 เศรษฐกิจแบบเงินตรา แต่ก็พร้อมจะเปลี่ยนแปลงได้ในกรณี^{ที่} เห็นว่าการจ้างจะให้ "กำไร"
 ได้มากกว่า โอกาสเพียงอย่างเดียวที่นายทุนเหล่านี้จะหาประโยชน์จากทุนของตนคือการ
 ค้าต่างประเทศ ในขณะที่เดียวกันก็ถือประโยชน์จากสถานะของศักดินาของตน เรียก เกณฑ์แรงงาน
 ภายในประเทศ บุคคลเหล่านี้จึงเป็นทั้งเจ้าศักดินาและนายทุนไปพร้อม ๆ กัน (นิธิ
 เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๔ : ๑๐๖) และมีใช้พ่อค้าแท้ ๆ ที่เป็นระบบอิสระจากระบบศักดินา ในทางตรง
 ตรงกันข้ามบุคคลเหล่านี้ก็กลับเป็นพวกที่มีกำเนิดในระบบศักดินานั้นเอง หรือมีฉะนั้นในกรณี
 ของชาวจีนก็เกี่ยวข้องกับระบบศักดินาในลักษณะของการสมรส การถวายตัวเข้ารับราชการ
 หรือการมีผลประโยชน์ทางการค้าร่วมกัน การค้าของเอกชนชาวจีนจึงมิใช่เป็นการค้าของพ่อค้า
 อิสระ แต่เป็นพ่อค้าที่พร้อมจะเข้าไปอยู่ในระบบศักดินา เพื่อถือประโยชน์จากระบบให้แก่
 การค้าของตน ผู้ประกอบการค้าเหล่านี้จึงพยายามอย่างเต็มที่ที่จะรักษาโครงสร้างของระบบศักดินา
 ไว้เพื่อประโยชน์ทางธุรกิจของตน การค้าต่างประเทศซึ่งเพิ่มปริมาณขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์
 และเกิดชนชั้นใหม่ที่เป็นอิสระจากระบบศักดินาจึงก่อตัวได้ยากกลับแต่มีผลให้ชนชั้นนำในระบบ
 ศักดินานั้นเอง เปลี่ยนแปลงลักษณะตนเองไปเป็นพ่อค้าด้วย กล่าวคือ มีฐานอำนาจที่สำคัญผูกพัน
 อยู่กับการค้า มีโลกทรรศน์ ค่านิยม และรสนิยมที่คล้ายคลึงกับ^{กอบการ}_{ผู้ประ} ในที่^{๖๐}และสมัยอื่น ๆ
 หลหลายประการ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๔ : ๑๐๐) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่มี
 การค้าเป็นรากฐานดังกล่าวนี้อาจได้ทำให้กิจกรรมทางการค้า กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดความ
 เปลี่ยนแปลง และขอบเขตของโครงสร้าง ลักษณะเนื้อหา ตลอดจนค่านิยมของสังคมไทยสมัยต้น
 รัตนโกสินทร์ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เป็นผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจได้ทำ
 ให้โครงสร้างและพันธะทางสังคมที่มีรากฐานอยู่บนระบบศักดินาต้องคลอนคลายลง โดยที่ความ
 จำเป็นของประเทศทางด้านเศรษฐกิจโดยเฉพาะอย่างยิ่งความต้องการเงินตราเพื่อแก้ไขปัญหา
 ต่าง ๆ ของประเทศได้บีบบังคับให้รัฐบาลต้อง^{๖๐} คลายกฎเกณฑ์บางประการลงเพื่อประโยชน์สูงสุด
 ของรัฐ ผล^๐การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างส่วนบนได้ทำให้การเคลื่อนย้ายทางสังคม (Social
 Mobility) เป็นไปอย่างได้มากขึ้น โดยได้รวมเอาชาวจีนซึ่งได้อาศัยพื้นฐานของเงินตรา

และอิทธิพลทางการค้าสร้างความสัมพันธ์กับชนชั้นนำ จนสามารถแทรกตนเองเข้าไปเป็น ส่วนหนึ่งของระบบศักดินาได้ ทำให้ค่านิยมในการกำหนดฐานะของบุคคลเปลี่ยนแปลงไป โดยถือว่าผู้ที่มีกำเริบสูงจะต้องมีทรัพย์สินซึ่งอาจหามาได้โดยเนื่องกับ ๐ หน้าที่ราชการประกอบด้วย จึงเป็นที่นับถือ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๔ : ๑๒๐) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจดังกล่าวยังทำให้ชนชั้นนำเปลี่ยนแปลงตนเองเป็น ^{กอบการกำ} ~~ผู้~~ ^{ประ} มากขึ้น ทั้งในการดำเนินชีวิต และความคิด ที่มีลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผล มีมาตรฐานของความจริงจากประสบการณ์และเชื่อมั่นในความสามารถของมนุษย์มากขึ้น ซึ่งมีผลต่อการกำหนดแนวความคิดทางการเมือง ตลอดจนรูปแบบลักษณะ เนื้อหาทางวัฒนธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์และในระยะต่อมา

ผลกระทบทางเศรษฐกิจที่มีต่อไพร่ที่เป็นโครงสร้างส่วนล่างของสังคม ได้ทำให้ไพร่จำนวนหนึ่งสามารถสร้างฐานะของตนจากโอกาสใหม่ทาง เศรษฐกิจดังกล่าว ในขณะที่ชีวิตความเป็นอยู่ของไพร่อีก เป็นจำนวนมากอาจจะต้องประสบกับความยากลำบากและ ความอยุติธรรมเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากภาวะเศรษฐกิจแบบตลาดและ เศรษฐกิจแบบ เงินตรา ที่สร้างความเหลื่อมล้ำทางฐานะและความ เดือดร้อนให้แก่ไพร่ไม่น้อยไปกว่าการหาผลประโยชน์ทางการค้าของมูลนาย อย่างไรก็ตาม แม้รัฐบาลจะได้ตระหนักถึงผลของความเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจที่มีต่อระบบไพร่ก็ตาม แต่รัฐบาลก็มิได้ยกเลิกพันธะกรรมของระบบไพร่ลงแต่อย่างใด ตรงกันข้ามรัฐบาลยังคงเห็นประโยชน์ที่จะรักษาโครงสร้างของระบบไพร่ไว้ ด้วยการปรับปรุงกฎเกณฑ์ของระบบไพร่บางประการ เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของระบบในการควบคุม กำลังคน และบรรเทาความเดือดร้อนของไพร่ส่วนใหญ่ให้มากขึ้น เช่น อนุญาตให้ไพร่เสียเงินค่าราชการแทนการเข้าเวรรับราชการและลดเวลาการเกณฑ์แรงงานลง ตลอดจนเรียกร้องให้มูลนายเพิ่มความกรุณาต่อไพร่ให้มากขึ้น

การค้าต่างประเทศซึ่งทำให้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นนำและประชาชนทั่วไป เข้มข้นขึ้นไม่น้อยกว่าปฏิสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นนำและชาวต่างชาติ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๔ : ๒๐๑) เปิดโอกาสให้มีความ เสมอภาคทางสังคมและการผสมผสานอย่างต่อเนื่องทางวัฒนธรรม โดยผ่าน "เมือง" ซึ่งเป็นสภาพแวดล้อมและศูนย์กลางของ เศรษฐกิจแบบใหม่ เมืองได้เปิดโอกาสให้คนต่างฐานะกันด้วยศักดินาได้สัมพันธ์กันอย่าง เสมอภาคมากขึ้น อย่างน้อยฐานะจาก กำเริบที่เป็นเงื่อนไขสำคัญของระบบศักดินาก็ถูกผ่อนคลายลงด้วยคุณสมบัติอย่างใหม่ ทรัพย์สิน ศฤงคาร ตลาดที่มีการซื้อขายกันมากขึ้น ทำให้คนที่เข้ามาสัมพันธ์กับตลาดต้องติดต่อกันอย่าง

เท่าเทียมกันมากขึ้น เพราะฉะนั้นอย่างน้อยในหมู่ของพ่อค้าด้วยกัน ก็มีมาตรฐานของความสัมพันธ์ที่แอบอิงกับระบบศักดินาน้อยลง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๗๘) กิจกรรมหลายอย่างของเมืองในวาระกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่มีลักษณะเสมอภาคมากขึ้น ทำให้การแบ่งแยกชนชั้นทางสังคมทำได้ยากขึ้นด้วย นอกจากนั้นการที่ชนชั้นนำส่วนใหญ่สัมพันธ์สืบเนื่องกับระบบศักดินาของสมัยอยุธยา และมีเงินตราในครอบครองอยู่เป็นจำนวนมาก ทำให้ชนชั้นนำเหล่านี้สามารถรับแบบแผนการบริโภคของชนชั้นนำในสมัยอยุธยา ซึ่งนิยมบริโภคของฟุ่มเฟือยโดยเฉพาะอย่างยิ่งสินค้าจากต่างประเทศมาเป็นแบบแผนในการบริโภคของตนได้ เพราะเป็นการแสดงบารมีของตนเหนือบุคคลทั่วไป เพียงแต่ว่าวิถีชีวิตแบบที่เน้นความสำคัญของเงินตรา ได้กำหนดมาตรฐานใหม่โดยได้ผ่อนคลายนโยบายการแบ่งชนชั้นทางสังคมลงอีกประการหนึ่งแก่ "เจ้าและขุนนางเจ้สุวรรณภูมิทรัพย์" โดยทั่วไปที่จะสามารถครอบครองของฟุ่มเฟือย ซึ่งแต่เดิมได้สงวนไว้ตามกฎหมายและจารีตประเพณีของระบบศักดินาได้ เงินไขก็มีเพียงแต่จะต้องมีทรัพย์และเวลาว่างมากพอจะถือมาตรฐานนั้น ๆ ได้พอ ๆ กับภาวะทางเศรษฐกิจ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๑๔) จึงเกิดสังคมเสมอภาคกันมากขึ้น แต่เป็นความเสมอภาคที่อยู่บนรากฐานของทรัพย์สินสมบัติ "เมือง" และโอกาสทางธุรกิจ ใน "เมือง" ได้ปลดปล่อยชะตาชีวิตของคนจากอำนาจศักดินาและอำนาจของ "วาสนาบารมี" ลงได้ส่วนหนึ่ง และทำให้บุคคลเหล่านี้ให้ความสนใจต่อ "โลกนี้" มากขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็มักจะเห็นว่าชะตาชีวิตในโลกนี้เป็นสิ่งที่มนุษย์ควบคุมได้พอสมควร (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๔๔) ผลทางสังคมในอีกแง่มุมหนึ่งของการที่เงินตรามีบทบาทสำคัญแสดงให้เห็นว่าวิถีชีวิตที่แตกต่างกันมากขึ้นระหว่างคนในเมืองกับประชาชนในชนบทซึ่งถูกระทบด้วยเศรษฐกิจแบบเงินตราน้อยกว่า ทำให้เกิดความรู้สึกแม้ในหมู่คนไทยด้วยกันเองว่าคนในเมืองและคนในชนบทนั้นต่างกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๔๔) ในทุกด้าน

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและประสบการณ์ทางการค้าทำให้ชนชั้นนำมีความคิดความเชื่อที่ผูกพันอยู่กับสภาพแวดล้อมในโลกนี้มากขึ้น เชื่อในสติปัญญาความสามารถของมนุษย์มากขึ้น การให้เหตุผลในเรื่องต่าง ๆ ก็เปลี่ยนแปลงไปจากเหตุผลที่มีรากฐานอยู่บนความจริงปรมาตต์ (Absolute truth) ทำให้เห็นความสำคัญของมนุษย์กว่าสมัยที่เหนือขึ้นไป ซึ่งอาจเรียกอย่างกว้าง ๆ ว่า มนุษย์นิยมคือเห็นมนุษย์เป็นศูนย์กลางของอุบัติการณ์ต่าง ๆ และเชื่อในการกำหนดชะตาชีวิตของตนเองโดยมนุษย์มากขึ้นสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนผ่านแนวความคิดที่ได้รับการฟื้นฟู

ขึ้นใหม่ มีจุดเริ่มต้นและเป้าหมายในการค้นหาสัจธรรมตามความจริงเชิงประสบการณ์ เพื่อ
ประโยชน์ในการดำรงชีวิตที่ดีขึ้นของมนุษย์

นอกจากนั้น ยังสะท้อนผ่านรูปแบบและเนื้อหาทางวรรณกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
"นิราศ" ซึ่งแสดงถึงความต้องการของผู้คนที่จะสนุกกับสิ่งที่อยู่ใกล้ตัว ไกลจากชีวิตที่ซ้ำซาก
จำเจในเมืองแต่ต้องแฝงความจริงที่สัมผัสได้อย่างเป็นรูปธรรมไว้ด้วยในเวลาเดียวกัน
การอธิบายความโอ้อ่า ลักษณะของเมืองที่จำลองแบบมาจากสวรรค์ ตลอดจนบรมเดชาภาพ
ของพระมหากษัตริย์ที่เนื่องด้วยการมีกำเนิดที่สูงส่งของระบบศักดินาเป็นสิ่งที่วรรณกรรมส่วนใหญ่
ของต้นรัตนโกสินทร์ปฏิเสธ ปรากฏการณ์ของการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทางสังคม โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งการเคลื่อนย้ายทางสังคมซึ่งถือเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่รุนแรงและท้าทายต่อแนว
ความคิดเกี่ยวกับฐานะทางสังคมที่ผูกพันกับเหตุผลของบุญบารมีตามแนวความคิดของพุทธศาสนา
ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านาน และความเป็นเหตุเป็นผลที่เชื่อมั่นในความ
เป็นจริง และคุณค่าของมนุษย์ได้ทำให้การอธิบายคดีเกี่ยวกับบุญ-กรรม ของชนชั้น^{ผู้ปกครองการค้า} มีลักษณะ เป็น
เหตุเป็นผลและสามารถแสดงให้เห็นประจักษ์ได้ด้วย การกระทำของมนุษย์มากกว่าที่จะเป็นการยอมรับ
การอธิบายความเป็นไปของสังคมและมนุษย์โดยปราศจากข้อสงสัย อันจะเป็นประโยชน์ต่อการ
อธิบายปรากฏการณ์ทาง เศรษฐกิจและสังคมในขณะนั้นได้อย่างสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง
ของสถานการณ์และทำให้การจัดระเบียบทางสังคมด้วยการควบคุมกำลังคนตามระบบไพร่เป็นที่ยอมรับ
รับจากไพร่ซึ่งเป็นชนชั้นที่เสียประโยชน์ที่สุดจากการเปลี่ยนแปลงนี้ได้ในระดับหนึ่ง ลักษณะความคิด
ที่เปลี่ยนแปลงยังมีผลต่อลักษณะของความรู้ซึ่งอยู่ในความสนใจด้วย ซึ่งจะต้อง เป็นความรู้ที่สอดคล้อง
กับการเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจสังคมและความคิด และเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินธุรกิจของตน
โดยเห็นว่าจะต้องเป็นความรู้ที่เป็นจริงเชิงประสบการณ์เข้าใจได้ง่ายไม่ซับซ้อน^{ขึ้น} และจะต้องสามารถ
และนิยมอ้างอิงพื้นฐานของค่านิยม มาตรฐานและแบบแผน พฤติกรรมของตนจากตำรับตำราที่เป็น
ลายลักษณ์อักษร (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๔๔) ด้วยเหตุนี้จึงเกิดวัฒนธรรมที่อ่านออกเขียนได้
(นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๔๓) ความสำคัญในจุดนี้ มีเพียงแต่จะทำให้ชนชั้น^{ผู้ปกครองการค้า} สามารถอ้าง
ความสืบเชื้อสายทางวัฒนธรรมกับอยุธยาได้เท่านั้น แต่ยังมีผลต่อการรับความรู้อื่น ๆ เพื่อเพิ่มพูน
ผลประโยชน์ทางการค้าและการเมืองของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้จากตะวันตกซึ่งชนชั้นสูง
เท่านั้นจะผูกขาดความเป็นผู้นำของเทคนิควิทยาการเอาไว้แต่ผู้เดียว เนื่องจากชนส่วนใหญ่ของประเทศ
ถูกระบบไพร่ขัดขวาง มิให้สามารถพัฒนาความรู้ความสามารถด้านการช่างเพิ่มขึ้นจาก

ความรู้เพื่อยังชีพได้ แม้ว่าโอกาสทางเศรษฐกิจจะเปิดโอกาสให้อยู่บ้างก็ตาม นอกจากนั้นการที่ความคิดเกี่ยวกับอำนาจของปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อชีวิตของตน ทำให้ความคิดแบบมนุษยนิยมและเหตุผลนิยมพัฒนาโดยหมู่ไพร่ไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ ชนชั้นสูงจึงสามารถเป็นผู้นำของการเปลี่ยนแปลงได้มาก และเป็นผลให้สามารถควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นสอดคล้องกับผลประโยชน์ของตนด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๕๖)

ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ทั้งหมดเศรษฐกิจของสมัยต้นรัตนโกสินทร์ไม่อาจจัดได้ว่าเป็นเศรษฐกิจแบบทุนนิยมแม้ว่ามีลักษณะบางอย่างที่คล้ายกับเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เราอาจกล่าวได้เพียงว่าจุดเริ่มต้นหรือพื้นฐานสำคัญของเศรษฐกิจแบบทุนนิยมในประเทศได้กำเนิดขึ้นแล้วในสมัยนี้อันจะเป็นปัจจัยที่มีส่วนช่วยกำหนดพัฒนาการของเศรษฐกิจแบบทุนนิยมซึ่งจะเฟื่องฟูขึ้นหลังสนธิสัญญาบาวริง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๖๑) ซึ่งการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างเพื่อการส่งออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวได้ขยายและได้รับการส่งเสริมเพิ่มขึ้น โดยอาศัยขบวนการที่ชาวจีนได้วางไว้ในการค้าภายในเป็นแนวทาง ทำให้การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องจากสนธิสัญญานี้ไม่กระทบกระเทือนผลประโยชน์ของชนชั้นนำเท่าใดนัก ข้าจะยังประโยชน์ให้แก่กลุ่มคนเหล่านี้ด้วย เนื่องจากได้ถือประโยชน์จากเศรษฐกิจแบบส่งออกมาเป็นเวลานานแล้ว เหตุฉะนั้นแม้ว่าอำนาจที่เกิดจากระบบศักดินาจะมีคู่แข่งคืออำนาจที่เกิดจากการสะสมทรัพย์สินสมบัติ แต่ระบบศักดินาก็ไม่เสื่อมสลายลง เพราะพวกที่มีทรัพย์สินและพวกที่มีอำนาจอันเนื่องจากระบบศักดินา เป็นคนพวกเดียวกันหรืออย่างน้อยก็มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น ความกำกวมของระบบศักดินาและการเติบโตของชนชั้น ^{ผู้ประกอบการค้า} ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้เศรษฐกิจของสมัยนี้ไม่เป็นทุนนิยมไปได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๕ : ๑๖๑) ยิ่งไปกว่านั้นผลกระทบของสัญญาบาวริงยังทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยต้องเข้าไปผูกพันกับเศรษฐกิจของตะวันตก เนื่องจากการขาดความรู้เกี่ยวกับระบบทุนนิยมของไทยเองและการที่ประเทศมหาอำนาจตะวันตก มีนโยบายจะขยายทุนจากศูนย์กลางในยุโรปตะวันตก และอเมริกาเหนือมาสู่ดินแดนใหม่ ๆ เพราะต้องการวัตถุดิบสำหรับป้อนโรงงาน และต้องการตลาดสำหรับระบายสินค้าอุตสาหกรรมด้วย (อัญชสี สุสายัณห์ ๒๕๒๓ : ๑๗๐) ลักษณะความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลได้ทำให้การตามสนองต่อความรู้ใหม่ ๆ เพื่อประโยชน์ทางการค้า และจรรโลงโครงสร้างทางการเมืองแบบจารีตของศักดินา ด้วยการรับวิทยาการสมัยใหม่และคติของตะวันตกบางประการตลอดจนแนวความคิดและมาตรการทางการค้าของระบบทุนนิยมที่มีจุดมุ่งหมายในการเสริมสร้างประสิทธิภาพทางการค้า เป็นความ

จำเป็นที่ผู้นำทางการเมืองของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตระหนักและนำมาใช้แก้ไขปัญหาของประเทศด้วย ซึ่งการปรับปรุงดังกล่าวจะเอื้ออำนวยต่อการปรับตัวของไทยให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เป็นจริงทั้งภายในและภายนอกประเทศที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย

๒.๒ แนวความคิดทางการเมืองของผู้นำสมัยต้นรัตนโกสินทร์

แนวความคิดทางการเมืองของชนชั้นนำสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อาจแบ่งได้เป็นสองช่วง คือ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วงหนึ่ง และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกช่วงหนึ่ง ซึ่งแม้ว่าลักษณะเนื้อหาแนวความคิดของทั้งสองสมัยจะแตกต่างกันแต่หลักการทางพุทธศาสนาที่เน้นคติธรรม-มิกราชาธิราชและมีลักษณะของความคิดแบบมนุษยนิยม สัจนิยม และเหตุผลนิยม ที่มีลักษณะที่ยืดหยุ่นและเปิดกว้างต่อภารกิจใหม่ ๆ ขึ้นนั้นยังคงเป็นรากฐานทางความคิดอยู่ต่อไป ความแตกต่างด้านลักษณะเนื้อหาเป็นผลจากความพยายามในการปรับแนวความคิดทางการเมืองให้สอดคล้องและเอื้ออำนวยต่อสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปโดยมิให้กระทบกระเทือนต่อโครงสร้างอำนาจรัฐหรือมีผลให้โครงสร้างดังกล่าวต้องถูกยกเลิกไป ในทางตรงกันข้ามเป็นการเปิดโอกาสให้แก่การรับเนื้อหาใหม่ ๆ ทางแนวความคิดและวิทยาการที่สอดคล้อง และเป็นประโยชน์ต่อกลุ่มผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจและการเมืองต่าง ๆ และต่อการพัฒนาประเทศในระยะต่อมา

๒.๒.๑ แนวความคิดทางการเมืองของผู้นำช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้การแตกสลายของกรุงศรีอยุธยาจะผ่านพ้นไปแล้วเป็นเวลานาน และเสถียรภาพของรัฐบาลสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะมั่นคงขึ้น แต่ถึงกระนั้นรัฐบาลสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ยังคงดำเนินการเสริมสร้างเสถียรภาพของรัฐให้มั่นคงเพิ่มขึ้นพร้อม ๆ กับการเสริมสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองให้แก่รัฐบาล รัฐบาลสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงสืบทอดปัญหาที่เรื้อรังของการที่รัฐไม่สามารถสถาปนาแนวความคิดทางการเมืองที่เป็นระบบและมีเอกภาพได้ เนื่องจากแนวความคิดทางการเมืองของคนในสังคมส่วนใหญ่ยังคงแตกต่างหลากหลายไปตามความคิดทางการเมืองและความคิดทางศาสนาที่ตนยึดถือ ประกอบกับปัญหาทางการเมืองภายในที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างพุทธจักรและอาณาจักรที่ตกต่ำเรื่อยมา ตลอดจนปัญหาทางสังคมอันเนื่องมาจากความอ่อนแอของระบบไพร่และกลุ่ม

ขุนนางรุ่นใหม่^๑ ดังนั้นการสถาปนาแนวความคิดทางการเมืองที่มีเอกภาพแก่ชนส่วนใหญ่ของประเทศ จึงมีความสำคัญและเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการเสริมสร้างเสถียรภาพให้แก่รัฐและสิทธิธรรมทางการเมืองให้แก่ชนชั้นนำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แม้ว่าสังคมไทยขณะนั้น จะยังไม่สามารถละทิ้งความคิดเกี่ยวกับเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติออกไปได้ก็ตาม คติธรรมทางพุทธศาสนาเป็นรากฐานให้แก่แนวความคิดทางการเมืองที่ผู้นำรัฐในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ สถาปนาขึ้นและยังคงถือเป็นแนวความคิดในการปฏิบัติต่อผู้นำเรื่อยมา จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีการปรับปรุงบางประการให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปโดยมิได้ละทิ้งพื้นฐานแนวความคิดทางพุทธศาสนาที่เป็นอุดมการณ์ของรัฐในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แต่ประการใด

^๑ การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ การทำสงครามต่าง ๆ และเหตุการณ์จลาจลทางการเมืองปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทำให้เกิดช่องว่างภายในชนชั้นมูลนายขึ้น เนื่องจากมูลนายรุ่นเก่าซึ่งคุ้นเคยกับขนบธรรมเนียมประเพณีแต่โบราณต้องเสียชีวิตหรือสูญเสียอำนาจไปเป็นจำนวนมาก มูลนายรุ่นใหม่ซึ่งประกอบด้วยขุนนางชั้นผู้น้อยและผู้ซึ่งไม่เคยเข้ารับราชการ ขาดความคุ้นเคยในแบบแผนประเพณี ขณะเดียวกันก็ไม่สามารถพัฒนาวัฒนธรรมของตนเองในฐานะที่เป็นชนชั้นมูลนายขึ้นมาใหม่ได้เร็วนัก ทำให้ขาดหลักการที่ชัดเจนในการที่จะมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ทั้งในและนอกระบบราชการ ปรากฏการณ์ภายในชนชั้นมูลนายดังกล่าว ก่อให้เกิดความสับสนและปัญหาในการปฏิบัติระหว่างมูลนายด้วยกันและกับไพร่ ซึ่งเป็นชนส่วนใหญ่ของสังคม รัฐบาลเห็นความจำเป็นที่จะต้องสถาปนาแนวความคิดทางพุทธศาสนาขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหานี้

ความคิดทางการเมืองที่สถาปนาขึ้นเพื่ออุดมการณ์ของรัฐเป็นความคิดที่เลือกสรรมาจากความคิดที่มีรากฐานอยู่บนหลักการทางพุทธศาสนา และด้วยเหตุชนชั้นนำมีลักษณะเป็นกลุ่มผลประโยชน์แบบใหม่ หลักการของพุทธศาสนาที่ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นหลักการของสังคม จึงผูกพันอยู่กับลักษณะของความคิดทางพุทธศาสนาที่ชนชั้นนำในเวลานั้นพยายามเน้น กล่าวคือ เป็นพุทธศาสนาที่มีลักษณะมนุษยนิยม ซึ่งให้ความสำคัญแก่การที่มนุษย์จะอาศัยคุณสมบัติที่ตนมีอยู่ เพื่อจะบรรลุอุดมคติของชีวิตและให้ความสำคัญแก่วิถีที่ดีของชีวิตที่มีลักษณะเป็นเหตุเป็นผล และมีรากฐานอยู่บนประสบการณ์ที่เป็นจริงมากขึ้น (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๖๔) พระมหากษัตริย์ซึ่งมีสภาวะของความเป็นมนุษย์จะทรงทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองและจะทรงปกครองโดยอาศัยปัญญา มิใช่โดยมีอำนาจเหนือธรรมชาติของพระเจ้า คนทั้งปวงในรัฐจะบรรลุอุดมคติของชีวิตได้ด้วยปัญญาของแต่ละคน รัฐดำรงอยู่เพื่อให้เกิดสภาวะที่เอื้อให้ แต่ละคนได้ดำเนินชีวิตในวิถีทางที่ถูกต้อง นั่นคือการเพิ่มพูนปัญญาให้มีความเข้าใจธรรมลึกซึ้งยิ่งขึ้น ซึ่งจะยังผลให้มีการกระทำอันชอบด้วยธรรมมากขึ้นทุกทีและบรรลุพระนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตได้ในที่สุด (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๕ : ๒๔๒) คติเกี่ยวกับผู้นำทางพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับแนวความคิดของชนชั้นนำซึ่งให้ความสำคัญแก่กษัตริย์ภาพอันศักดิ์สิทธิ์น้อยลงและ เน้นความชอบธรรมของอำนาจที่เกิดจากการปฏิบัติหน้าที่ต่อสังคม (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๒๐๕) มากขึ้น และมนุษย์จะสามารถนำมาปฏิบัติเพื่อสร้างระเบียบทางความคิดแก่สังคมอย่างมีเอกภาพได้อย่างเหมาะสมที่สุดคือ ธรรมิกราชาธิราช โดยอาศัยคุณสมบัติทางธรรมของพระโพธิสัตว์ เพื่อประโยชน์ในการจรจรโลงธรรมเป็นแนวทางในการปฏิบัติ ด้วยเหตุนี้การปกครองจึงควรเป็นไปเพื่อผลในทางที่จะเอื้อให้คนทั้งหลายได้สั่งสมปัญญาและประกอบกุศลกรรม เพื่อให้แต่ละคนได้ดำเนินไปตามวิถีทางสู่อุดมคติของชีวิตตามคติพุทธศาสนา คือ นิพพาน โดยพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นทั้งธรรมิกราชาธิราชและพระโพธิสัตว์ในเวลาเดียวกัน จะต้องทรงกระทำหน้าที่ดูแลให้คนในจักรวรรดิ มีวิถีทางที่ถูกต้องตามหลักการของพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นในขณะนั้น (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๒๐๗)

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๒๕ มิใช่เป็นเพียงการสถาปนาราชธานีใหม่ หากแต่เป็นการสร้างศูนย์กลางของรัฐใหม่ซึ่ง เป็นรัฐที่มีลักษณะ เฉพาะตัวอีกด้วย การสานต่อนโยบายขยายอำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทำให้รัฐใหม่นี้กว้างใหญ่อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน โดยการรวมเอาราชอาณาจักรที่อยู่รอบ ๆ เข้ามาอยู่ในระบบการเมืองของรัฐ (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๒๑) ก่อให้เกิดระบบการเมืองแบบจักรวรรดิขึ้น (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๒๕) ชนชั้นนำก็เป็นกลุ่มใหม่และมีลักษณะต่างจากชนชั้นนำในปลายสมัยอยุธยา ทั้งยังได้อำนาจมาภายหลัง

"การจลาจล" และการสำเร็จโทษพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนอีกด้วย เหตุฉะนั้นการสร้าง ความชอบธรรมแก่ระบบการเมืองที่ได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่และแก่ผู้ปกครองจึงเป็นปัญหาที่สำคัญเป็นพิเศษ ทั้งนี้ชนชั้นนำจำเป็นจะต้องให้คำอธิบายแก่การสลายตัวของรัฐและการสูญเสียสิทธิธรรมของผู้ปกครองเดิมพร้อม ๆ กันไปกับการสร้างความชอบธรรมแก่รัฐและผู้ปกครองใหม่ (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๒๑) สิ่งที่สำคัญที่ชนชั้นนำที่จะต้องกระทำก็คือการสถาปนารัฐนโกลินทร์ให้เป็นศูนย์กลางของโลก พุทธศาสนาและแสดงออกให้เป็นที่ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ติดตามคตินิยมพุทธศาสนา ให้เป็นที่ยอมรับทั้งในราชอาณาจักรในหัวเมืองและในเมืองประเทศราช (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๒๔) เพื่อจะให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าวนี้ ชนชั้นนำได้เอามาตรฐานทางพุทธศาสนาที่ตนเน้นมาเป็นพื้นฐานในการสร้างสิทธิธรรมให้แก่ตน ผ่านพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ กฎหมาย พระราชพงศาวดาร พระราชสาส์น สารตรา ตลอดจนคัมภีร์ทางพุทธศาสนาต่าง ๆ ด้วยการโจมตีราชอาณาจักรและพระมหากษัตริย์แห่งอังวะว่าเป็นฝ่ายอธรรม ควบคู่ไปกับการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็นศูนย์กลางรุ่งเรืองของพุทธศาสนาและแสดงให้เห็นประจักษ์ว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงทำหน้าที่ของกษัตริย์ซึ่งเป็นใหญ่สูงสุดในจักรวรรดิโดยบริบูรณ์ (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๒๕) ทั้งในการฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร

ในฝ่ายอาณาจักร ทรงพระกรุณาพระราชทานซึ่งพระโอวาทานุศาสน์สั่งสอนชนชั้นปกครองและอาณาประชาราษฎร์ทั่วไปให้เข้าใจพุทธธรรม เพื่อจะได้รู้ที่จะละเว้นอกุศลกรรมและประกอบแต่กุศลกรรม หากเกิดการกระทำอันไม่ชอบด้วยธรรมพระองค์ก็จะทรงพิจารณาพิพากษาคดีและลงทัณฑ์ผู้กระทำผิดเพื่อมิให้มีคนพาลหรือคนร้ายอยู่ในจักรวรรดิและเพื่อป้องกันมิให้คนพากันกระทำการทุจริตซึ่งจะยังผลให้ตกไปสู่อบายภูมิ (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๒๔๑) ในขณะเดียวกัน การเน้นให้คนทั้งปวงบำเพ็ญทานรักษาศิลและปฏิบัติตามทศกุศลกรรมบถด้วยความเข้าใจจะมีส่วนช่วยจัดระเบียบและควบคุมสังคมในระหว่างที่กลไกของระบบไพร้อย่อนแอและมีปัญหาเกี่ยวกับมูลนายรุ่นใหม่ที่ตลอดจนการเข้ามาของไพร่ต่างชาติ นอกจากนี้ หลักการของพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นเพื่อเป็นพื้นฐานรองรับอุดมการณ์ของรัฐ ยังให้ความสำคัญแก่ความคิดที่ว่ามนุษย์มีสภาพชีวิตต่างกันเนื่องจากมีอัตรากรรมต่างกัน ทำให้แต่ละคนยอมรับสภาพชีวิตของตนซึ่งนำไปสู่การยอมรับระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่ในเวลานั้นด้วย (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๒๔๓) ส่วนในการฝ่ายพุทธจักรนั้นก็ทรงทะนุบำรุงพุทธศาสนาทั้งในด้านการสร้างบูรณะซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุของพุทธศาสนาต่าง ๆ สังคายนาพระไตรปิฎกตลอดจนสอดส่องดูแลให้พระสงฆ์กระทำตนอยู่ในกรอบของศีลที่บริสุทธิ์ขึ้นนำประชาชนให้ประพฤติธรรมตามแนวทางของรัฐโดยเน้นการใช้ปัญญาและมีศัลประจำใจ เป็นพื้นฐาน (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๒๔๑) ประการหนึ่ง และการจัดการปกครองคณะสงฆ์ รวมทั้งการ

ออกกฎหมายควบคุมสถาบันสงฆ์อีกประการหนึ่ง โดยเฉพาะการออกกฎหมายควบคุมสถาบันสงฆ์ เป็นความพยายามของรัฐที่จะจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับพระราชอาณาจักร โดยตั้งให้คณะสงฆ์เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของพระมหากษัตริย์โดยตรงทำให้พระมหากษัตริย์ ทรงมีฐานะ เป็นผู้นำสูงสุดของพุทธจักรและเป็นการ เน้นความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นธรรมิกราชาธิราช ทำหน้าที่ผู้นำสูงสุดในการรักษาพระพุทธศาสนา (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๕๒)

นโยบายการเสริมสร้าง เสถียรภาพและสิทธิธรรมให้แก่รัฐและระบบทางการเมือง ตลอดจนกลุ่มผู้นำทางการเมืองใหม่ดังกล่าวนี้ ในบางกรณีขัดแย้งหรือปฏิเสธจารีตและราชประเพณี ที่มีมาแต่สมัยอยุธยา การฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมครั้งอยุธยา ก็เป็นการฟื้นฟูรูปแบบมากกว่าเนื้อหา (สายชล วรรณรัตน์ ๒๕๒๖ : ๑๒๐) การปรับรูปแบบภารกิจตามจารีตของกษัตริย์และผู้นำรัฐตามแบบอยุธยา จะได้รับการยอมรับจากผู้นำสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น トラบเท่าที่รูปแบบนั้นไม่ขัดแย้งกับจิตใจอันใหม่ของยุคต้นรัตนโกสินทร์ ชนชั้นปกครองก็จะปล่อยให้รูปแบบของอยุธยาได้รับการฟื้นฟูขึ้นโดยใส่เนื้อหาใหม่ตามแนวความคิดที่ตนเน้นลงไปในรูปแบบนั้น ๆ เช่น การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงประกาศเปลี่ยนพิธีกรรมในราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัจจา จากการไหว้รูปพระเชษฐูปิดกร่อนพระรัตนตรัย มาเป็นไหว้พระรัตนตรัยก่อนพระเชษฐูปิดกร่อนด้วยทรงเห็นว่า พระรัตนตรัยนั้นเป็นสิ่งสูงสุดที่มนุษย์ควรเคารพแต่เมื่อดูที่รูปแบบของอยุธยาจะเป็นอันตรายต่อจิตใจอันใหม่ของยุค กษัตริย์ต้นรัตนโกสินทร์ก็พร้อมจะเผชิญหน้าและทำลายรูปแบบนั้นเหมือนกัน เช่น การปฏิเสธสิทธิโดยกำเนิดหรือการสืบสายโลหิตทางการเมือง ซึ่งผู้นำของอยุธยาได้ยึดถือเป็นแนวทางในการสืบทอดอำนาจรัฐอยู่ตลอดมา เป็นต้น ความพร้อมที่จะสละละทิ้งแบบแผนของเก่านี้ สะท้อนออกมาในนโยบายการปกครองความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับประเทศราช การออกกฎหมายวรรณคดี กิจกรรมทางเศรษฐกิจ เป็นต้น ดังกล่าวมาแล้ว (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๓๓ : ๖๑) และจะเป็นพื้นฐานให้แก่การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่จะตามมาในเวลาต่อไป

ต้นรัตนโกสินทร์เป็นยุคเริ่มต้นของการที่พวกกลุ่มผลประโยชน์ใหม่จะมีอำนาจทางการเมืองด้วยเหตุนี้ผลประโยชน์ในการดำเนินธุรกิจการค้า ตลอดจนจนลักษณะทางความคิดแบบเหตุผลนิยม มนุษย์นิยม และสังคมนิยม จึงมีผลต่อการตีความแนวความคิดทางพุทธศาสนาและกำหนดรูปแบบของรัฐบาลที่จะเอื้ออำนวยต่อการแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าอยู่มาก เนื่องจากทรัพย์สินเป็นสิ่งที่มีค่าในขณะนั้นยอมรับ การหาโภคทรัพย์โดยการค้าขายหรือการผลิตเพื่อตลาด ไม่ถือกันว่าเป็นการเสีย

เกียรติยศอันใด ถ้าทำสำเร็จขนาดเป็นเจ้าของสำเนาได้ก็เป็นสิ่งที่ไว้อวดกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๔ : ๑๔๐) ความสำคัญของทรัพย์สินจึงทำให้แนวความคิดของพุทธศาสนาที่เน้นในความเป็นอนิจจัง ทุกขังอนัตตาของสังขารไม่สามารถประยุกต์เข้ากับการสะสมและพอกพูนทางวัตถุได้ ทัศนคติเช่นนี้ขัดแย้งกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นการสะสมและพอกพูนวัตถุของตนเอง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๒๔ : ๑๒๔) ดังนั้นเพื่อให้หลักการทางพุทธศาสนาไม่ขัดแย้งกับการแสวงหาประโยชน์ด้วยการค้าและการสะสมทรัพย์สิน ความชอบธรรมของการสะสมทรัพย์สินจึงโยงเข้ากับความฉลาดและสติปัญญาที่ได้จากการศึกษา โดยขยายความว่าการศึกษาคือทำให้คนไม่พ้องพากับความชั่ว มนุษย์จึงสามารถพัฒนาปัญญาความฉลาดได้ อันเป็นทางนำมาซึ่งทรัพย์สินและจะทำให้การสะสมทรัพย์สินได้รับการส่งเสริมให้เป็นการกระทำที่ชอบธรรมมากขึ้น ในส่วนที่เกี่ยวกับรัฐบาลก็ได้มีแนวความคิดที่จะให้รัฐปรับปรุงมาตรการและกลไกต่าง ๆ ที่จะเอื้อประโยชน์ต่อการดำเนินธุรกิจ เช่น ด้านภาษีอากร การศาล และการปราบปรามการทุจริตของเจ้าหน้าที่ของรัฐ และการขยายการคมนาคมภายในประเทศ เป็นต้น และเนื่องจากกษัตริย์ภาพได้ลดความศักดิ์สิทธิ์ลงไปมาก และมีสถานะที่ใกล้เคียงกับมนุษย์มากขึ้น การกระทำของพระมหากษัตริย์จึงต้องมีลักษณะที่ "คาดได้" คือ ทำในสิ่งที่ควรทำอย่างไม่มีหลีกเลี่ยงและละเว้นสิ่งที่ควรเว้นอย่างไม่มีการหลีกเลี่ยงเช่นกัน การใช้อำนาจต้องเป็นไปอย่างมีเหตุมีผลและเป้าหมายที่แน่ชัดโดยจะต้องกระทำเพื่อความผาสุกของประชาชน เป็นสำคัญ การที่รัฐใช้ "กรรม" เป็นเครื่องอธิบายความแตกต่างของบุคคลในสังคมและเน้นหลักของเมตตาธรรมในการที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อกันในกิจกรรมทุกด้านของสังคม ได้ทำให้การอธิบายการเคลื่อนย้ายทางสังคม (Social Mobility) ซึ่งเกิดขึ้นควบคู่กับการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และเติบโตรวดเร็วยิ่งขึ้นเมื่อเศรษฐกิจของประเทศเริ่มเปลี่ยนแปลงสามารถกระทำได้ในระดับหนึ่งและรัฐสามารถสร้างความสงบเรียบร้อยภายในสังคมได้ในระดับหนึ่งเช่นเดียวกัน ซึ่งเมื่อประมวลกันแล้วก็ย่อมที่จะยังประโยชน์แก่ผู้ประกอบการธุรกิจมากขึ้น

ความคิดทางการ เมืองในแบบที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชวางไว้อย่างไม่เปลี่ยนแปลงไปจากแนวเดิมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพราะโครงสร้างสังคมยังเป็นแบบจารีต แม้จะมีการติดต่อกับชาติตะวันตกบ้างก็เป็นในรูปของการค้าซึ่งก็ไม่มีผลกระทบมาถึงความคิดทางการเมือง เพราะในขณะที่ฝรั่งเศสและอังกฤษ เริ่มมีอิทธิพลในญวนและพม่าอย่างเห็นได้ชัดในปี พ.ศ. ๒๓๔๓ และปี พ.ศ. ๒๓๖๗ ชนชั้นปกครองของไทยก็ยังมองว่าชาติที่มีอำนาจไหนแหลมทองมีเพียงสามชาติเท่านั้นคือ พม่า ญวน และไทย ซึ่งผลัดกันแย้งชิงความเป็นใหญ่เหนือชาติเพื่อนบ้านอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพม่าซึ่งเป็นคู่สงครามของไทย ดังนั้นความคิดทางการเมืองของชนชั้นปกครองไทย จึงเป็นไปในแบบที่วางรากฐานไว้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

จุฬาลงกรณ์ โดยมีการถือหลักอยู่สองประการคือ ด้านการป้องกันราชอาณาจักรและการฟื้นฟูความมั่นคงภายในราชอาณาจักร (นฤมล ชีรวัดน์ ๒๕๒๕ : ๓๔) โดยยึดถือแนวทางการฟื้นฟูอาณาจักร ที่มุ่งรับรูปแบบโดยใส่เนื้อหาของแนวความคิดที่ได้รับการเน้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ลงไปในรูปแบบทางวัฒนธรรมและจารีตประเพณีโบราณที่ได้รับมาจากอยุธยา

แม้บทบาททางการเมืองของมหาอำนาจตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะเพิ่มขึ้นและเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ทางการค้าอย่างมาก ตลอดจนการพ่ายแพ้ของจีนต่ออังกฤษ ในสงครามฝิ่นจะทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยอมรับความเจริญตามแบบฝรั่งนางเรื่องและเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของฝรั่งด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศก็ตาม แต่นโยบายต่างประเทศของไทยก็ยังคงเป็นแบบเดิมที่ระมัดระวังไม่ทำสนธิสัญญาใด ๆ กับชาวตะวันตกอันอาจกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองภายใน ด้วยเหตุนี้จึงไม่ยอมโอนอ่อนผ่อนตามอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ที่เข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญาเดิมที่ทำไว้และในขณะเดียวกันก็ให้ความสำคัญเรื่องป้องกันประเทศจากภัยรุกรานทางทะเลด้วย การเสริมกำแพงและป้อมปราการที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ รวมทั้งให้ชิงสายโซ่กันลำน้ำเจ้าพระยาอันเป็นวิธีที่เคยใช้ป้องกันญวนมาก่อน อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดในการมองความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ต่างจากเดิมนัก ในการมองว่าฝรั่งเป็นข้าศึก เช่นเดียวกับพม่าและญวน เพียงแต่มีความสำคัญกับไทยแทนที่พม่าและญวนในอดีตเท่านั้น ซึ่งที่จริงแล้วการป้องกันด้วยวิธีเดียวกับญวนไม่สามารถป้องกันฝรั่งเศสได้ (นฤมล ชีรวัดน์ ๒๕๒๕ : ๑๔๖)

อย่างไรก็ดี สภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปและภัยคุกคามของตะวันตกที่ทวียิ่งขึ้น ได้ทำให้การแก้ไขปัญหาด้วยแนวความคิดแบบจารีตไม่ก่อประโยชน์ต่อการดำรงรักษาเอกราชของประเทศแต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้ทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผู้นำทางการเมืองในรัชสมัยของพระองค์ จึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงแนวความคิดทางการเมืองของตนเพื่อตอบสนองปัญหาใหม่ ๆ และการคุกคามของตะวันตกได้อย่างมีประสิทธิภาพ และจะต้องเป็นไปในแนวทางที่จะเกื้อกูลต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ สังคมการเมืองของชนชั้นนำและต่อการคงเอกราชของประเทศไว้ด้วย

๒.๒.๒ การเปลี่ยนแปลงแนวความคิดของผู้นำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่รัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงยึดถือกรอบความคิดแบบจารีต ในการแก้ไขปัญหาค่าต่าง ๆ ของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภัยจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก ซึ่งเป็นภัยคุกคามในรูปแบบใหม่ และส่งผลกระทบต่อเอกราชของชาติโดยตรงนั้น ได้ก่อให้เกิดความคิดร่วมกันในหมู่ชนชั้นนำที่ติดตามความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์โลก และให้ความสนใจที่จะศึกษาวิทยาการใหม่ ๆ ถึงความจำเป็นที่ไทยจะต้องเปลี่ยนแปลงวิธีการแก้ไขปัญหาค่าที่เป็นอยู่ให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เป็นจริงทั้งภายในและภายนอก ประเทศมากยิ่งขึ้น โดยหลีกเลี่ยงการใช้ความรุนแรงในการแก้ไขปัญหาค่าระหว่างประเทศ พร้อมกับดำเนินการปรับปรุงโครงสร้างทาง เศรษฐกิจ สังคม และการ เมืองภายในให้สามารถสนองตอบต่อรูปแบบปัญหาค่าใหม่ ๆ ได้มากขึ้นด้วยการปรับปรุงเนื้อหาของจารีตประเพณีทางการเมืองที่มีอยู่เดิมควบคู่ไปกับการรับเอาความเจริญด้านวิทยาการของตะวันตกบางด้านมาปรับปรุงให้ประเทศมีความเป็นอารยะและทันสมัยยิ่งขึ้น ทั้งนี้โดยมุ่งหมายให้การปรับปรุงดังกล่าวสามารถนำประเทศให้พ้นจากภัยของจักรวรรดินิยมตะวันตกได้

การปรับปรุงประเทศให้มีประสิทธิภาพเพื่อแก้ปัญหาค่าภัยจากตะวันตกนี้ กระทำไปภายใต้กรอบโครงสร้างของระบบการควบคุมกำลังคนในฐานะพื้นฐานทางการเมือง การปกครองของรัฐ และแนวความคิดทางพุทธศาสนาที่เน้นความเป็นพระโพธิสัตว์และธรรมราชาของผู้ปกครองที่สถาปนาขึ้นไว้ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ซึ่งสอดคล้องกับแนวพระราชดำริส่วนใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงเป็นผู้นำและให้การสนับสนุนการปรับปรุงประเทศตามแนวทางดังกล่าวนี้โดยตลอด เฉพาะอย่างยิ่งด้านการดำเนินนโยบายต่างประเทศ การปรับปรุงโครงสร้างทางการเมืองและการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก ถือได้ว่าเป็นการแก้ไขปัญหาค่าของประเทศให้สามารถดำรงรักษาอำนาจและเอกราชของรัฐ โดยส่วนรวมไว้ได้ ทั้งยังเป็นการวางรากฐานสำหรับการรวมศูนย์อำนาจ (centralization) ทางการเมืองไว้ที่สถาบันกษัตริย์ในระยะยาวต่อไปได้อีกด้วย

อย่างไรก็ดี แม้ว่าแนวทางการปรับปรุงประเทศที่ก้าวหน้า และสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เป็นจริง ส่วนใหญ่จะเป็นแนวความคิดร่วมกันของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และผู้นำรัฐบาลหลายท่านก็ตาม แต่การดำเนินการในบางเรื่องก็เป็นพระราชดำริ

เฉพาะพระองค์ที่สืบเนื่องมาจากประสบการณ์ทางการ เมืองที่ทรงได้รับ ซึ่งเป็นผลให้การดำ เนินการ ปรับปรุงประสิทธิภาพของประเทศเกือบทุกด้าน กระทำได้ในขอบเขตจำกัด เท่าที่จะไม่กระทบ - กระเทือนผลประโยชน์พื้นฐานของมูลนายร่วมรัฐบาลที่ได้รับเป็นประจำตามระบบไพร่เท่านั้น

รัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงสืบทอดปัญหาใหญ่ ๆ ซึ่งรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังไม่สามารถแก้ไขให้เป็นผลสำเร็จได้ อยู่ต่อไป อันได้แก่ปัญหาความมั่นคงทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมกำลังคนและการรักษา คุณภาพแห่งอำนาจ ปัญหาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมที่ทำให้ประเทศโน้มเอียง ไปสู่เศรษฐกิจแบบส่งออก ในขณะที่ระบบไพร่กำลังอ่อนแอลง และชีวิตของผู้คนยากลำบากมากขึ้น ปัญหาความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับการเจรจาทางการค้าให้สนองต่อความ ต้องการของตะวันตก และเกี่ยวพันโดยตรงต่อเอกราชของชาติ ท่ามกลางสถานการณ์ทั้งภายในและ ภายนอกที่เปลี่ยนแปลงไป ปัญหาเหล่านี้ย่อมเกี่ยวข้องทั้งโดยทางตรงและทางอ้อมส่งผลกระทบต่อ สถาบันพระมหากษัตริย์ในฐานะประมุขสูงสุดของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมากกว่าทุกครั้งที่ผ่านมา ดังนั้นนอกจากจะต้องปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ แล้ว สถาบันพระมหากษัตริย์ก็จำเป็นต้อง มีการปรับปรุงให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปเพื่อรักษาประเทศและระบอบสมบูรณาญา - สิทธิราชนี้ไว้ด้วย ด้วยเหตุนี้จึงได้มีการดำเนินการแก้ไขปัญหาของประเทศในเรื่องต่าง ๆ ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

๒.๒.๒.๑ สถานภาพ และบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์

๒.๒.๒.๒ นโยบายต่างประเทศ

๒.๒.๒.๓ การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก

๑. สถานภาพและบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์

จากประสบการณ์ทางการเมืองของพระองค์ (โปรดดู นฤมล ธีรวัฒน์ ๒๕๒๕ : บทที่ ๒) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่า โครงสร้างทางการเมืองที่ตั้ง อยู่บนรากฐานของการควบคุมกำลังคนตามระบบกรมกอง และลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างมูลนาย ระดับต่าง ๆ และระหว่างมูลนายกับไพร่ที่เป็นแบบอุปถัมภ์นั้น ทำให้การปกครองมีลักษณะของการ กระจายอำนาจ และพระมหากษัตริย์มีทรงมีอำนาจสูงสุดตามทฤษฎี ตรงกันข้ามอำนาจเหล่านั้นกลับ ตกอยู่กับมูลนายตามกรมกองต่าง ๆ โดยเฉพาะกรมกองใหญ่ ๆ เช่น กรมมหาดไทย กรมกลาโหม และกรมท่า ลักษณะการปกครองแบบกระจายอำนาจระหว่างผู้นำด้วยกันเป็นไปได้ง่าย เนื่องจาก การสืบทอดอำนาจขาดระบบที่แน่นอน ซึ่งเป็นการล่อแหลมต่อการที่ประเทศจะถูกแทรกแซงทาง การเมืองจากตะวันตกในขณะนั้นได้ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ยังผลให้ระบบไพร่อ่อนแอลง

และชีวิตของผู้คนต้องลำบากมากขึ้นเพราะถูกบีบคั้นจากภาวะการคลังทาง เศรษฐกิจ และการแสวงหาผลประโยชน์จากระบบไพร่ส่งผลให้การอธิบายสภาวะชีวิตของผู้คนด้วยระบบบุญ-กรรม ล้วนเริ่มเป็นปัญหา และการเมืองระหว่างประเทศที่ขอบเขตผลประโยชน์ของตะวันตกในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขยายตัวและส่งผลกระทบต่อผลประโยชน์และความอยู่รอดของไทยมากก็ได้ทำให้ทรงตระหนักถึงความจำเป็นที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงปรับปรุงโครงสร้างทางการเมืองใช้อำนาจรวมศูนย์อยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ โดยปรับเปลี่ยนสถานภาพของพระองค์เพื่อสามารถตอบสนองและเป็นที่พึ่งของประชาชนทุกด้านในทางปฏิบัติให้มากขึ้นกว่าการผ่านกฎหมาย หรือการสั่งสอนหลักธรรมควบคู่ไปกับการปรับเปลี่ยนท่าทีของประเทศให้ตอบสนองต่อข้อเรียกร้องของตะวันตกด้วยวิถีทางการทูต การดำเนินการในเรื่องนี้เกี่ยวข้องกับประสบการณ์ทางการเมืองของพระองค์ มุ่งเน้นการปรับเปลี่ยนสถานภาพของพระมหากษัตริย์ภายในขอบเขตที่จะไม่สร้างความขัดแย้งระหว่างพระองค์ และกลุ่มการเมืองต่าง ๆ ในขณะนั้นเท่านั้น

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยอมรับข้อดีของระบบการปกครองแบบอื่น ที่แตกต่างไปจากสมบูรณาญาสิทธิราชของไทย เช่น ระบอบประชาธิปไตยที่มีประธานาธิบดีเป็นประมุขของสหรัฐอเมริกา และระบอบกษัตริย์ที่อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญแบบอังกฤษ (ปรมิตตาญาสิทธิราชย์) และทรงมีแนวพระราชดำริเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ก้าวหน้ากว่าเดิมก็ตาม (นฤมล ธีรวัฒน์ ๒๕๒๕ : ๑๖๕) แต่แนวความคิดของพระองค์ในเรื่องนี้ยังคงลักษณะพื้นฐานแห่งความคิดทางการเมืองเดิมอย่างมั่นคงตลอดรัชกาล กล่าวคือ ความสำคัญของระบบการปกครองที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ความเชื่อเรื่องบุญบารมีของผู้ปกครอง และการสืบทอดอุดมคติธรรมราชาจากหลักธรรมในพุทธศาสนา (นฤมล ธีรวัฒน์ ๒๕๒๕ : ๓๔๒) ซึ่งเป็นความเชื่อที่ผูกพันกับพุทธศาสนาและจารีกอยู่ในวัฒนธรรมไทยมาเป็นเวลานาน ทั้งยังสนับสนุนสถาบันพระมหากษัตริย์มาโดยตลอด และมีอิทธิพลหลายอย่างมากต่อการวางรากฐานทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ก่อนเฮยราชย์ สภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปทั้งภายในและภายนอกประเทศทำให้ทรงเห็นความจำเป็นที่เป็นสถาบันพระมหากษัตริย์ จะต้องปรับปรุงตัวเองให้สอดคล้องต้องกัน โดยเน้นความคล่องตัวในการปฏิบัติงาน สำนึกในความเป็นกษัตริย์ และเห็นความสำคัญของราษฎรในฐานะที่เป็นมวลชนพื้นฐานมากยิ่งขึ้น (นฤมล ธีรวัฒน์ ๒๕๒๕ : ๑๔๗) พระเกียรติยศ และคุณความสามารถในการเป็นกษัตริย์ของทั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอิทธิพลต่อการกำหนดบทบาทและสถานภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์อยู่น้อย นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงพิสูจน์ว่า

พระมหากษัตริย์ระบบใหม่ที่ทรง เป็นอยู่จะ เหมาะสมกับสถานการณ์ดีกว่าระบบ เดิมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วยังจะต้องทรงพิสูจน์ว่าทรง เป็นที่ยอมรับของบุคคลทั่วไปและชาวตะวันตก ด้วยว่าทรงสามารถปฏิบัติพระราชภารกิจตามแบบฉบับของ พระมหากษัตริย์ไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้อย่างสมบูรณ์ และยังสามารถนำพาประเทศไปสู่ความ เจริญก้าวหน้าทันสมัยและพ้นจากภัยของจักรวรรดิ นิยมตะวันตกได้ด้วยคุณสมบัติในความรอบรู้วิชาการต่าง ๆ ของตะวันตก และการรู้เท่าทันในสถานการณ์ ของโลกอีกด้วย

พระมหากษัตริย์ตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะต้องทรงเป็นทั้งธรรมราชา หรืออาจเป็นพระจักรพรรดิที่สามารถยังค้ำสงบรามย์เอ็นให้อาณาจักร ได้ด้วยบุญบารมีของพระองค์ และจะต้องทรง เป็นผู้นำที่ทันสมัยต่อสถานการณ์โลกทรงความรู้ในทาง วิทยาการของตะวันตก ข้อสำคัญคือ มีพระปรีชาสามารถที่จะนำราชอาณาจักรไทยให้พ้นภัยจักรวรรดินิยม^๑ ได้ (นฤมล ชีร์วัฒน์ ๒๕๒๕ : ๑๗๘) ในความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ติดตามแนวทางของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีลักษณะพิเศษใหม่ที่เกิดขึ้นคือ ความสนิทสนมกับราษฎรโดยที่ทรงวางพระองค์ ประคองบิดามารดาของพวกเขา (นฤมล ชีร์วัฒน์ ๒๕๒๕ : ๑๗๘) ทรงให้ความใกล้ชิด เป็นผู้นำ และ เป็นที่พึ่งอย่างแท้จริงของราษฎร ทรงยกเลิกราชการประเพณีที่กีดขวางความสัมพันธ์ของพระองค์กับ ราษฎร (นฤมล ชีร์วัฒน์ ๒๕๒๕ : ๓๔๐) ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงประสบการณ์ที่ทรงได้รับ เมื่อครั้งผนวช ด้วยวิธีการนี้ จะทำให้พระมหากษัตริย์ทรงสามารถเข้าถึงประชาชนและรับทราบความทุกข์ยาก เดือดร้อน ของพวกเขาได้โดยตรงกว่าการรับฟังข้อมูลในเรื่องนี้จากมูลนายตามขั้นตอนของระบบราชการ การแก้ไข ปัญหาต่าง ๆ จึงสามารถกระทำได้จากต้นตอ และสามารถบรรเทาความเดือดร้อนของประชาชน และ พฤติกรรมของมูลนายที่ไม่อำนายประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของประชาชนบางประการลงได้ในระดับหนึ่ง การวางพระองค์ดุจบิดาและพระราชทานความใกล้ชิดแก่ราษฎร เช่นนี้ เป็นการ เพิ่มพูนลักษณะมนุษยนิยม ให้ เป็นรูปธรรมมากขึ้นกว่าสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ความเป็นมนุษย์ปรากฏในทางธรรมและกฎหมายที่ยัง เป็นการสะท้อนถึงสำนึกของความเป็นพระมหากษัตริย์ ความตระหนักถึงราษฎรในฐานะมวลชนพื้นฐาน และความคล่องตัวของพระมหากษัตริย์ในการปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างชัดเจน ทรงจัดระเบียบทางสังคม และการเมืองด้วยการกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับกลุ่มชนต่าง ๆ ในสังคม และพันธะ

^๑การเป็นพระมหากษัตริย์โดยสมบูรณ์จะแสดงออกโดยการบำเพ็ญบารมีแบบพระโพธิสัตว์ ที่ส่วยชาติ ทรงสามารถสร้างความมั่นคงแก่ราชอาณาจักร รวมทั้งรักษาดินแดนและอำนาจเหนือ ประเทศราชได้

สัญญาที่พระมหากษัตริย์และประชาชนในทุกระดับพึงปฏิบัติต่อกัน ซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อเสริมสร้างความสามัคคีระหว่างชนในชาติ และหน้าที่ที่แต่ละกลุ่มพึงปฏิบัติต่อกัน ทำให้บทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะศูนย์กลางของระบบเด่นชัดขึ้น ทรวัยหลักของการประณีประนอมคุณธรรม ชันติธรรม และความอ่อนโยนในการบริหารราชการแผ่นดินด้วยการที่ทรงยอมให้คณะ เสนาบดีและเจ้านายที่มีความสามารถบางพระองค์ที่มีส่วนร่วมในการถวายคำปรึกษาและการบริหารประเทศ โดยมีได้ทรงยึดแต่ความคิดของพระองค์แต่เพียงข้างเดียว การนำเอาคตินิยมทั้งของพราหมณ์ พุทธศาสนาและตะวันตก เข้ามาปรับปรุงเนื้อหาสาระของราชประเพณีเดิม^๑ หรือกำหนดรูปแบบใหม่ ๆ ของราชประเพณีเพิ่มขึ้น ช่วยเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์และความคล่องตัวในการปฏิบัติหน้าที่ของพระมหากษัตริย์มากขึ้น และที่สำคัญที่สุดจะต้องแสดงความเป็นผู้นำที่ทันสมัยในสายตาของชาติตะวันตกด้วยการที่ทรงความรู้ในสรรพวิชาการของทางวิทยาการสาขาต่าง ๆ ของตะวันตก รอบรู้และก้าวทันสถานการณ์ต่าง ๆ ของโลก และจะต้องมีนโยบายการบริหารประเทศที่ก้าวหน้า สามารถดำรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ด้วย

แม้ว่าการจัดระเบียบทางสังคมและการเมืองจะทำให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลางของระบบได้ แต่ก็ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้ทรงมีพระราชอำนาจได้อย่างแท้จริงถ้าปราศจากเสียงซึ่งกลไกในการตรวจสอบการปฏิบัติงานของมูลนาย ซึ่งไม่สามารถจะทำได้ง่ายนักเพราะต้องติดขัดด้วยจุดอ่อนของระบบไพร่ที่การควบคุมกำลังคนของมูลนายตามระบบกรมกอง ได้ทำให้เกิดการกระจายอำนาจการปกครองและอำนาจที่แท้จริงตกอยู่กับมูลนาย แทนที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ และข้อจำกัดของพระราชประเพณีได้กีดขวางมิให้พระมหากษัตริย์ทรงรับข้อเท็จจริงต่าง ๆ ของประชาชน ตลอดจนการประพฤติดนและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของข้าราชการได้มากไปกว่าการรับฟังข้อมูลจากนายเท่านั้น ด้วยเหตุนี้การแก้ไขปัญหาดังกล่าว นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงปรับปรุงราชประเพณีบางประการให้คล่องตัวขึ้นแล้ว ยังได้ทรงปรับปรุงกลไกของรัฐที่ยังหละหลวม เพื่อให้ทรงสามารถตรวจสอบการปฏิบัติงานขององค์กรต่าง ๆ ภายในโครงการสร้างอำนาจทางการเมืองภายในได้ในระดับหนึ่ง และภายในขอบเขตที่จะไม่สร้างความขัดแย้งกับผู้นำที่ยังคงได้

^๑ เช่นการนำเอาการเสด็จประพาสของกษัตริย์อยุธยา มาเป็นการตรวจราชการแผ่นดิน ซึ่งเป็นการปรับปรุงราชประเพณีที่มีอยู่ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลง ทรงนำเอาคติของพุทธศาสนา และศานาพราหมณ์เพิ่มพูนความศักดิ์สิทธิ์ และบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ และการมีพระราชหัตถเลขา และถึงผู้นำตะวันตกที่เป็นมิตรคือเป็นราชประเพณีที่กำหนดใหม่ และแสดงถึงคตินิยมตะวันตกได้เป็นอย่างดี

ประโยชน์ของความหลากหลายของระบบได้เท่านั้น พระองค์รับทราบพฤติกรรมของมูลนาย และบรรเทาความเดือดร้อนของประชาชนในระดับหนึ่งได้โดยผ่านการปรับปรุงระบบการถวายฎีกา และกระบวนการยุติธรรม ทรงผ่อนคลายกฎเกณฑ์ของระบบไพร่ให้ได้รับความสะดวกสบายขึ้น ทรงเพิ่มสิทธิประโยชน์ด้วยการพระราชทานการภูมิคุ้มกันให้แก่ไพร่หลวง รวมทั้งทรงเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่ระบบไพร่ด้วยการออกสำรวจสำมะโนประชากร ซึ่งนับเป็นครั้งแรกของประเทศ

พระองค์ทรงเห็นความสำคัญของสถาบันสงฆ์ในฐานะที่สามารถเป็นสื่อกลางในการเผยแผ่พุทธศาสนาที่จะเป็นประโยชน์ต่อการเสริมสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของรัฐ ต่อการอธิบายสภาพความเป็นไปของชีวิตผู้คนในขณะนั้นและต่อการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ในที่สุด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงความเป็นผู้นำและศูนย์กลางรัฐในการปฏิรูปพุทธศาสนา โดยให้สถาบันสงฆ์มีเอกภาพและจงรักภักดีต่อพระองค์ ทรงนำประสบการณ์ทางการเมืองที่ทรงนำเอาศาสนาเป็นวิถีทางสู่อำนาจทางการเมืองของพระองค์ มาพัฒนาสถาบันสงฆ์ให้อยู่ในรูปองค์กรที่จะรองรับนโยบายพุทธศาสนา และการเมืองจากกษัตริย์มากกว่าเป็นสถาบันที่สามารถตัดสินคุณค่าของพุทธธรรมได้อย่างอิสระ (นฤมล ธีรวัฒน์ ๒๕๒๕ : ๒๒๒) ทรงมีราชประสงค์จะให้องค์กรคณะสงฆ์มีความประพฤติน่าเลื่อมใสเคร่งครัดในพระวินัย และทรงความรู้ทางด้านพระปริยัติธรรมพอที่จะเป็นหลักในการเผยแผ่ศาสนาพุทธแบบใหม่ที่มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ และมีความบริสุทธิ์มากขึ้นด้วยการกลับไปสู่หลักคำสอนเดิม คณะสงฆ์ธรรมยุติซึ่งมีความใกล้ชิดกับพระองค์ ทั้งในด้านหลักธรรมและความสัมพันธ์มีส่วนอย่างสำคัญในการเผยแผ่ศาสนา และเสริมสร้างอำนาจ พระเกียรติยศให้แก่พระองค์

การควบคุมพฤติกรรมของมูลนายผ่านการปรับปรุงและนำกลไกของรัฐบางประการมาใช้ และการพัฒนาองค์กรคณะสงฆ์ให้สนองต่อการเผยแผ่หลักการทางพุทธศาสนา และนโยบายของรัฐบาลจะเป็นแนวทางเบื้องต้นที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงดำเนินการสร้างระบบรวมศูนย์อำนาจไว้ที่องค์พระมหากษัตริย์ต่อไป (นฤมล ธีรวัฒน์ ๒๕๒๕ : ๒๒๒)

การสืบทอดอำนาจทางการเมืองเป็นปัญหาหลักของระบบอีกประการหนึ่งที่อาจนำความขัดแย้งและความไม่มั่นคงมาสู่ประเทศได้ ครอบงำที่ระบบไพร่ยังคงเป็นแหล่งอำนาจในทุกทางของมูลนายและลักษณะการปกครองเป็นแบบกระจายอำนาจ และการแบ่งปันผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ เกิดการขาดดุลย์ การแย่งชิงอำนาจในโอกาสต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้นได้เสมอ เหตุผลหลักประการหนึ่งส่วนผลต่อลักษณะทางการเมืองเช่นนี้ นอกเหนือจากสภาพความเป็น

จริงของระบบการควบคุม กำลังคนก็คือการขาดระบบที่แน่นอนในการสืบทอดอำนาจทางการเมือง แม้ว่ารัฐบาลในอดีตได้พยายามสร้างความแน่นอนในเรื่องนี้เพื่อป้องกันการอยู่รอดของราชวงศ์ หรือรูปแบบทางการเมืองก็ตาม ประสบการณ์ทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พิสูจน์ข้อเท็จจริงของลักษณะการเมืองไทยดังกล่าวนี้มาโดยตลอด ซึ่งทำให้ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องกำหนดแนวทางที่แน่นอนในเรื่องนี้ไว้ด้วยการให้การสืบสันตติวงศ์ โดยให้สิทธินี้ตกอยู่กับราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดิน ที่มีฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าที่ประสูติแต่พระมเหสี (นฤมล ชีรวัดน์ ๒๕๒๕ : ๓๔๑) ซึ่งต่างกับสมัยต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งขึ้นอยู่กับความเป็นผู้มีคุณธรรมตามแนวความคิดของพุทธศาสนา เป็นสำคัญ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามอย่างเต็มที่ในเรื่องนี้ สภาพการณ์ทางการเมืองที่พระองค์ขาดความมั่นคง ยังต้องทรงพึ่งพาความสนับสนุนของกลุ่มการเมืองสำคัญ ๆ และยังคงทรงประณีประนอมในนโยบายเรื่องต่าง ๆ ทำให้พระองค์ไม่สามารถที่จะทรงวางกฎเกณฑ์ที่แน่นอนในเรื่องนี้ได้มากไปกว่าการพยายามหลักดันบทบาทให้เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ที่ประสูติแต่พระมเหสี ทรงอยู่ในฐานะรัชทายาทผู้สืบสันตติวงศ์ต่อจากพระองค์เท่านั้น

การดำเนินการ เพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดแห่งการเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดี และมีอำนาจสูงสุดนั้น การดำเนินนโยบายต่างประเทศที่สอดคล้องกับสถานการณ์และสร้างความอยู่รอดให้กับชาติได้ เป็นการแสดงออกอีกลักษณะหนึ่งของบทบาทและสภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. นโยบายต่างประเทศ

แม้ว่าศักยภาพของตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นต่อเอกราช และบูรณภาพของไทยจะเป็นที่ยอมรับกันในหมู่ชนชั้นนำของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่รัฐบาลก็ยังควรมีแนวความคิดเกี่ยวกับการป้องกันประเทศ และการดำเนินนโยบายต่างประเทศกับตะวันตกที่ไม่แตกต่างไปจากที่เคยใช้กับจีน พม่า และญวน ประเทศคู่ค้าที่สำคัญและศัตรูตัวเดิมของไทย ซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นถึงการขาดการประเมินบทบาท และศักยภาพที่แท้จริงของตะวันตกได้ นโยบายต่างประเทศของไทยที่ไม่ผ่อนปรนต่อข้อเรียกร้องของอังกฤษและสหรัฐอเมริกาในการขอแก้ไขสนธิสัญญาทางการค้า เพราะยังหวงยึดมั่นอยู่ในแนวความคิดดั้งเดิมที่ระมัดระวังที่ไม่ทำสนธิสัญญาใด ๆ กับตะวันตก เพราะอาจจะกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองภายในได้ (นฤมล ชีรวัดน์ ๒๕๒๕ : ๑๔๕) นั้นได้ทำให้

ประเทศอยู่ในฐานะที่ล่อแหลมต่อการตกเป็นเหยื่อของจักรวรรดินิยมตะวันตก เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อตะวันตกดำริที่จะใช้กำลังทางทหารเข้าแก้ไขปัญหา เมื่อการเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาทางการค้าต้องประสบความล้มเหลวอยู่เสมอ

จากการประเมินสถานการณ์โลก และความเคลื่อนไหวของตะวันตกในเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ครั้งยังทรงเป็นวชิรญาณภิกษุทรงเห็นว่าภัยของตะวันตกเป็นภัยในรูปแบบใหม่ แตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากภัยที่เกิดจากสงครามแบบจารีตที่ไทยเคยทำกับประเทศเพื่อนบ้าน และเป็นอันตรายที่สำคัญต่อภูมิภาคยิ่งกว่าการทำสงครามระหว่างเพื่อนบ้านของไทยกันเองเสียอีก การที่เพื่อนบ้านของไทยต้องสูญเสียเอกราชเพราะขาดกระประเมินขอบเขตผลประโยชน์ และศักยภาพของตะวันตกที่ถูกต้อง และขาดความสอดคล้องต้องกันกับสถานการณ์ในภูมิภาคที่เปลี่ยนแปลงไปจากการเข้ามาของตะวันตกในการดำเนินความสัมพันธ์ ทรงมีพระราชดำริในเรื่องนี้แตกต่างจากรัฐบาลอย่างสิ้นเชิงด้วยทรงเห็นว่าการประนีประนอมและยอมทำสัญญากับตะวันตกและใช้วิธีทางการทูตเพื่อแก้ไขสนธิสัญญาในภายหลังนั้น จะทำให้ไทยปลอดภัยจากการสูญเสีย เช่นประเทศเพื่อนบ้านได้ และนับตั้งแต่ทรงครองราชย์ก็ได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยแน่วแน่ที่จะรักษาเอกราช และบูรณภาพทางดินแดนไว้ให้ได้ สนธิสัญญาบาวริงเป็นสนธิสัญญาฉบับแรกของต้นรัชกาลที่ดำเนินการตามแนวพระราชดำรินี้ และทรงหวังว่าสนธิสัญญาดังกล่าวจะสามารถนำประเทศให้บรรลุเป้าหมายของการมีเอกราชได้

การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยในรัชสมัยนี้ เป็นการวางรากฐานนโยบายต่างประเทศของไทยในระยะยาวอันเป็นการตอบสนองปัญหาใหม่ของประเทศ และของภูมิภาค ปัญหาใหม่ดังกล่าวคือการรุกรานของจักรวรรดินิยมตะวันตก เฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษ และฝรั่งเศสซึ่งมีผลประโยชน์ในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์มาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่ามหาอำนาจตะวันตกนั้น มีแสนยานุภาพทางการทหารเหนือกว่าประเทศเอเชีย และมิได้ทำสงครามเพียงเพื่อเกียรติยศ หรือवादต่อนักล่าคน และทรัพย์สินตามแบบของเอเชีย แต่ยังมีลักษณะยึดครองดินแดนโดยส่งข้าราชการของตนมาทำการปกครองตามรูปแบบที่เมืองแม่กำหนด จึงทรงหลีกเลี่ยงการทำสงครามกับตะวันตก ทรงใช้วิธีการแบบสันติ คือดำเนินการเจรจาทางด้านทางการทูต ยอมโอนอ่อนผ่อนปรนทำตามความประสงค์ของประเทศตะวันตก เพื่อที่จะได้มีโอกาสขอแก้ไขสนธิสัญญาเหล่านั้นภายหลัง การทำสนธิสัญญานั้นไทยจะไม่ผูกมัดกับประเทศใดประเทศหนึ่งเป็นพิเศษ แต่จะคบกับประเทศมหาอำนาจในข้อตกลงแบบเดียวกันหลายประเทศ เพื่อให้ประเทศเหล่านั้นถ่วงดุลย์กันเอง มิให้ประเทศไทยต้องตกเป็นอาณานิคมของประเทศใดประเทศหนึ่งอย่าง

สะดวก ผลประโยชน์ของอังกฤษ และฝรั่งเศสในหัว เมืองประเทศราชของไทย ทำให้ทรงเริ่มตระหนักในเรื่องของพรมแดนที่แน่นอนของแต่ละประเทศ และการอ้างสิทธิธรรมของไทยเหนือดินแดนประเทศราชด้วยการ เน้นความจงรักภักดีที่ประเทศราชพึงมีต่อราชธานีให้กระชับแน่นยิ่งขึ้น เพื่อป้องกันปัญหาความขัดแย้ง เรื่องพรมแดนที่อาจเกิดขึ้นในอนาคตระหว่างไทยกับอาณานิคมของมหาอำนาจทั้งสองอันอาจนำไปสู่สงครามที่ไทยจะต้องสูญเสียดินแดน หรือแม้แต่เอกราชได้ จึงเริ่มมีการกำหนดเขตแดนที่แน่นอนในรัชสมัยนี้ การดำเนินนโยบายต่างประเทศของพระองค์นับว่าต่างไปจากลักษณะพระมหากษัตริย์วิบุรุษ^๑ สมัยโบราณที่แสดงแสนยานุภาพด้านกองทัพ และการทำสงครามเพื่อขยายพระราชอาณาเขตทรงพยายามชี้แจงให้บุคคลแวดล้อม เข้าใจถึงการดำเนินนโยบายต่างประเทศแบบนี้ว่าเป็นเกียรติที่สุดสำหรับประเทศไทยที่มีการติดต่อดังระดับราชทูตกับประมุขของประเทศตะวันตกอย่างที่ไม่มียุโรปประเทศทางเอเชียใด ๆ เคยมีโอกาสมาก่อน แม้ว่าพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์จะรักษาอำนาจและสิทธิเหนือดินแดนประเทศราช เช่น รัชกาลที่ผ่านมา แต่ก็ต้องทรงยอมเสียเขมรแก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกกับการรักษาอิสรภาพ และดินแดนที่เหลือของประเทศไว้ และคงเป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์ไทยต้องยอมลดศักดิ์ราชมานะเมื่อถูกประเทศตะวันตก เช่นฝรั่งเศสพยายามพระเกียรติยศด้วยการยึดครองดินแดนประเทศราชอย่างไม่เป็นธรรมแสดงกิริยามารยาทไม่เหมาะสมกับข้าราชการของไทย โดยมีโต้ตอบโต้ทางด้านอื่นนอกจากการดำเนินการทางการทูต คุณธรรม เรื่องขันติหรือความอดกลั้นของศาสนาพุทธ น่าจะมีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อพระองค์ที่ทำให้ทรงรับสภาพนี้ได้ และมีความพยายามที่จะอธิบายว่าความสามารถของพระมหากษัตริย์ที่จะรักษาเอกราชไว้ได้นั้นสำคัญเหนือสิ่งอื่นใด ในการดำเนินนโยบายต่างประเทศกับประเทศมหาอำนาจ และการที่พระองค์ไม่สามารถรักษาประเทศราชไว้ได้นั้นก็มิใช่ความผิดของพระองค์ จักรวรรดิของประเทศมหาอำนาจต่างหากจะต้องเสียพระเกียรติยศในการใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรม คำอธิบายนั้น เท่ากับ เป็นการวางรากฐานทางความคิดให้คนไทยตระหนักถึงสมรรถนะที่แท้จริงของประเทศว่ามีได้ เป็นมหาอำนาจแห่งภูมิภาคอีกต่อไป สิ่งที่ไทยควรจะทำต่อไปมิใช่การทำสงคราม

^๑ เห็นได้ชัดในกรณีของพรมแดนระหว่างไทยกับพม่า เนื่องจากไทยกับพมามีพรมแดนติดต่อกันและอังกฤษหวังผลประโยชน์ของคนโดย เฉพาะอย่างยิ่งจักรวรรดิพม่าในพม่ามากขึ้นก็อาจใช้ประโยชน์จากการมีพรมแดนติดกัน เพื่อแทรกแซงในหัว เมืองประเทศราชของไทย ซึ่งจะเป็นอันตราย^{๑๐}บุรณะภาพของดินแดนไทยได้ ทรงมีพระราชดำริในเรื่องนี้ตั้งแต่เมื่อครั้งศึกเชียงตุง พ.ศ. ๒๓๔๔ ได้มีความพยายามของไทยที่จะปักปันดินแดนกับพม่าให้เรียบร้อยเช่นกัน ความตระหนักถึงภัยของตะวันตกต่อบุรณะภาพประเทศราชนี้ยังแสดงออกในการปรับปรุงความสัมพันธ์ระหว่างกรุง เทพฯ กับหัว เมืองประเทศราชต่าง ๆ ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นด้วยปัญหาในเรื่องนี้ และการดำเนินนโยบายที่จะสวนสิทธิธรรมของไทยเหนือประเทศ

ราชต่อ... ๑๐... ๑๑... ๑๒... ๑๓... ๑๔... ๑๕... ๑๖... ๑๗... ๑๘... ๑๙... ๒๐... ๒๑... ๒๒... ๒๓... ๒๔... ๒๕... ๒๖... ๒๗... ๒๘... ๒๙... ๓๐... ๓๑... ๓๒... ๓๓... ๓๔... ๓๕... ๓๖... ๓๗... ๓๘... ๓๙... ๔๐... ๔๑... ๔๒... ๔๓... ๔๔... ๔๕... ๔๖... ๔๗... ๔๘... ๔๙... ๕๐... ๕๑... ๕๒... ๕๓... ๕๔... ๕๕... ๕๖... ๕๗... ๕๘... ๕๙... ๖๐... ๖๑... ๖๒... ๖๓... ๖๔... ๖๕... ๖๖... ๖๗... ๖๘... ๖๙... ๗๐... ๗๑... ๗๒... ๗๓... ๗๔... ๗๕... ๗๖... ๗๗... ๗๘... ๗๙... ๘๐... ๘๑... ๘๒... ๘๓... ๘๔... ๘๕... ๘๖... ๘๗... ๘๘... ๘๙... ๙๐... ๙๑... ๙๒... ๙๓... ๙๔... ๙๕... ๙๖... ๙๗... ๙๘... ๙๙... ๑๐๐...

เพื่อขยายอาณาเขต หากจะต้องพยายามรักษาเอกราชและดินแดนส่วนที่เหลือไว้ด้วยการใช้นโยบาย
ถ่วงดุลย์อำนาจทางการเมือง ซึ่ง เป็นวิธีเดียวที่ดีที่สุด (นฤมล อีรวัดณ์ ๒๕๒๕ : ๓๓๔-๓๓๕)

การดำเนินการเสริมสร้างความมั่นคง เพื่อให้ประเทศสามารถอยู่รอดปลอดภัย
พ้นจากการรุกรานของจักรวรรดินิยมประการสุดท้าย คือการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก
ซึ่งทรงกระทำได้เฉพาะเพื่อเสริมสร้างความมีศักดิ์ศรีให้แก่บ้านเมือง และเพื่อสนองตอบนโยบาย
การสร้างสิทธิธรรมของกรุงเทพฯ เทนือประเทศราชเท่านั้น

๓. การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยได้เปิดรับ
อารยธรรมของตะวันตกมากขึ้น เพราะทรงตระหนักถึงข้อเท็จจริงว่า ความเจริญก้าวหน้าทาง
เทคนิควิทยาการซึ่งเป็นผลมาจากความรู้ทางวิทยาศาสตร์จะเป็นเหตุแห่งแสนยานุภาพของตะวันตก
แล้ว ยังทรงเห็นว่า การปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตกนั้นเป็นทางนำไปสู่ความเจริญ และช่วย
ให้เกียรติภูมิของประเทศดีขึ้น ในทัศนะของประเทศตะวันตกซึ่งจะมีประโยชน์ต่อความสัมพันธ์
ระหว่างประเทศรวมทั้งเอกราชของชาติด้วย (นฤมล อีรวัดณ์ ๒๕๒๕ : ๓๔๒) การที่ทรงตระหนัก
ถึงความสำคัญทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นวิชาการทางโลก และเน้นในเรื่องของวัตถุธรรมว่าเป็นพื้นฐาน
ของวิทยาการสาขาต่าง ๆ ที่สามารถสร้างสรรคความเจริญก้าวหน้าตลอดจนแสนยานุภาพทางการทหาร
ให้ตะวันตกได้นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และผู้นำรัฐบาลหันมาให้ความสำคัญแก่
ความเจริญด้านวัตถุมากขึ้น ซึ่งตรงกันข้ามกันโดยสิ้นเชิงกับแนวความคิดทางพุทธศาสนา ที่มุ่งเฉพาะ
ความหลุดพ้นทางด้านจิตวิญญาณเป็นหลัก การศึกษาวิชาการทางโลก เป็นเพียงแต่การตอบสนองความ
ต้องการพื้นฐานในการดำรงชีวิตเท่านั้น (นฤมล อีรวัดณ์ ๒๕๒๕ : ๖๖๕) ○
ส่งผลให้เกิดการตื่นตัวของพุทธศาสนาใหม่ให้เห็นสังฆธรรมอันลึกซึ้งซึ่งจะนำไปสู่ความหลุดพ้น
เป็นที่พึงอย่างดีแก่พุทธศาสนิกชนข้อสำคัญคือ คำสอนในพุทธศาสนาไม่มีอะไรขัดแย้งกับความเจริญ
ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ สิ่งซึ่งวิทยาศาสตร์ค้นพบเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงหยั่งรึมาแล้ว แต่ที่มิได้
ทรงตรัสไว้ เป็นเพราะไม่เป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้น (นฤมล อีรวัดณ์ ๒๕๒๕ :
๑๔๐) การรับความเจริญทางด้านวิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกมาปรับใช้ให้ประเทศ
ก้าวหน้าทันสมัยขึ้น ได้กระทำไปภายในกรอบโครงของพื้นฐานความคิดทางการเมือง และสังคมที่มี
พุทธศาสนาที่ได้รับการตีความใหม่ให้รองรับการปรับปรุนี้ได้ เป็นแกนทำให้การปรับตัวเป็นไปโดยสะดวก
ปราศจากการต่อต้านจากองค์กร และบุคคลกลุ่มต่าง ๆ เฉพาะอย่างยิ่งองค์กรคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นฐานะ

รองรับการตีความและการเผยแพร่แนวทางนี้ออกไปสู่สังคม

การรับความเจริญของตะวันตกปรากฏทั้งในด้านวัฒนธรรม การนำเทคนิค
วิทยาการมาเพื่อเพิ่มเกียรติภูมิให้แก่บ้านเมือง และทางด้านเศรษฐกิจ ในประการแรกนั้น
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงเป้าหมายทางการศึกษาให้เจ้าจอม
และพระราชโอรสธิดาศึกษาหาความรู้ของตะวันตก และวิทยาศาสตร์ยกเว้นคริสต์ศาสนา ทรง
ส่งข้าราชการบริหารบางนายออกไปศึกษาดูงานที่จำเป็นสำหรับราชการไทยในต่างประเทศอีกด้วย
การนำเทคนิควิทยาการของตะวันตกมาเพิ่มพูนเกียรติภูมิให้แก่บ้านเมือง แสดงออกในสองลักษณะ
คือ การปรับปรุงบ้านให้ดูมั่นคง และสง่างามมีระเบียบสะอาดตามแบบเมืองที่มีอำนาจ เพื่อให้
ประชาชนได้มีชีวิตที่ดีขึ้น ประเทศราชและประเทศตะวันตก ทรงวางผังเมือง สร้างป้อมปราการ
ชุดคลอง สร้างพระราชวังเพิ่มขึ้น รวมถึงการสาธารณสุข และการแพทย์ เป็นต้นอย่างหนึ่งและ
ด้วยการป้องกันประเทศด้วยกองทัพตะวันตกอีกอย่างหนึ่ง การป้องกันประเทศด้วยกองทัพตะวันตก
เป็นส่วนหนึ่งของนโยบายสร้างความจงรักภักดี และสร้างสิทธิธรรมทางการเมือง การปกครอง
ของกรุงเทพฯต่อเมืองประเทศราช เพื่อดำเนินการคุกคามของจักรวรรดินิยมอังกฤษ และฝรั่งเศส
ในดินแดนประเทศราชของไทย ความคิดในการป้องกันประเทศนี้เป็นความคิดที่สืบทอดกันมา ตั้งแต่
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การมีอาวุธที่ทันสมัยช่วยให้ไทยสามารถรักษาอำนาจ
เหนือดินแดนประเทศราชได้ และเป็นที่ย่ำเกรงแก่ประเทศเพื่อนบ้านที่มักมีความสัมพันธ์ในแง่สงคราม
มากกว่าเป็นไมตรี ชัยชนะของอังกฤษ และฝรั่งเศสเหนือพม่า และญวน ด้วยประสิทธิภาพของอาวุธ
และรูปแบบของกองทัพที่เหนือกว่า ได้ย้ำความคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรง
เห็นความจำเป็นยิ่งขึ้นที่ไทยต้องเร่งสร้างกองทัพสมัยใหม่ และอาวุธยุทธโปกรณ์ที่มีประสิทธิภาพ
มากกว่าเดิม พระองค์ได้ทรงพัฒนาการป้องกันประเทศทั้งทางด้านอาวุธ การฝึกหัดทหาร และการ
ปรับปรุงกองทัพเรือให้มีประสิทธิภาพขึ้น การพัฒนากองทัพให้ก้าวหน้ามีประสิทธิภาพ และเข้มแข็ง
อยู่เสมอ นอกจากจะสามารถเสริมสร้างความจงรักภักดีของประเทศราช และประกันความสวามิภักดิ์
ได้ในระดับหนึ่งแล้วยังเป็นประโยชน์ต่อการป้องกันประเทศอีกด้วย การทำสนธิสัญญาบาวริงกับอังกฤษ
เป็นผลให้ระบบทุนนิยมเข้ามาในประเทศไทยและนำเอาเศรษฐกิจของไทยเข้าไปผูกพันกับเศรษฐกิจของ
โลกด้วย เป็นการตอบสนองความต้องการของตะวันตกที่ต้องการค้าขายโดยเสรี และเฉพาะส่วนที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และผู้นำเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ต่อสถานภาพของตน และ
สร้างความเจริญมั่นคงให้กับบ้านเมือง เฉพาะหน้าเท่านั้น มิได้มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ
ทั้งหมดแต่อย่างใด ระบบทุนนิยมที่เข้ามาจึงเป็นการสนับสนุนโครงสร้างทางการเมืองในแบบเดิมมากกว่า
จะเป็นตัวผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและค่านิยมทางการเมืองตามแบบตะวันตก

หลังจากทำสนธิสัญญาบาวริงแล้ว ก็ยังได้ทรงปรับปรุงสภาพการณ์ของบ้านเมือง และเศรษฐกิจให้อำนวยประโยชน์ต่อการประกอบธุรกิจของชาวต่างประเทศ และการดำเนินชีวิตของประชาชนเพิ่มขึ้น อีกด้วยการปรับปรุงนโยบายการคลัง ระบบแลกเปลี่ยนเงินตรา การนำเอาเครื่องจักรทำเหรียญมาใช้ ระบบยุติธรรม และระบบบริหารราชการแผ่นดิน เป็นต้น

จึงอาจกล่าวได้ว่า การปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตกของรัฐบาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้ว่าจะเป็นที่กว้าง และเป็นการกระทำเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้า แต่ก็ถือว่าสอดคล้องกับสถานการณ์ของประเทศในขณะนั้นอยู่ไม่น้อย สามารถสร้างความเป็นอารยะ และได้รับการยอมรับจากประเทศตะวันตก และประเทศราชของไทยในขณะนั้นไม่น้อย และเป็นการวางรากฐานให้แก่การดำเนินนโยบายของประเทศในด้านนี้ในระยะต่อมาด้วย

การเปลี่ยนแปลงแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปสู่ความเป็นประเทศที่ทันสมัยและปรับตัว เข้ากันได้กับตะวันตก แสดงให้เห็นถึงความตระหนักร่วมกันของรัฐบาลถึงภัยจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มีต่อความอยู่รอดของประเทศและความพยายามร่วมกันที่จะยับยั้งภัยดังกล่าวมิให้สร้างความสูญเสียแก่ประเทศ เช่นที่เกิดขึ้นกับเพื่อนบ้าน ในขณะเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพยายามที่จะวางรากฐานของสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เป็นภาพของจักรพรรดิราชที่สมบูรณ์พร้อมด้วยบารมี เป็นศูนย์กลางของสังคมที่สามารถนำระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้ดำเนินไปอย่างสอดคล้อง และกลมกลืนกับความต้องการของคนในสังคม (นฤมล - ชีรวัดน์ ๒๕๒๕ : ๒๐๕) และสอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เป็นจริงทั้งภายในและภายนอกประเทศ การปรับปรุงสภาพการณ์ภายในของประเทศให้โครงสร้างของอำนาจทางการเมืองตามระบบควบคุมกำลังคนและการสืบทอดอำนาจที่แน่นอนสามารถสร้างความมั่นคงให้แก่รัฐ กลไกของรัฐและราชประเพณีจะต้อง เชื่อให้พระมหากษัตริย์สามารถตรวจสอบพฤติกรรมของมูลนายและ เข้าถึงความ เป็นอยู่ของประชาชน เพื่อยังความสงบร่มเย็นให้แก่พวกเขาได้ และด้วยการนำเอาอารยธรรมตะวันตกบางประการ มาปรับปรุงและ เสริมสร้างให้ประเทศ เป็นที่ยอมรับมีศักดิ์ศรี และนำ เกรงขามแก่ประเทศราชและชาวต่างประเทศเพิ่มขึ้นประการหนึ่ง การดำเนินนโยบายถ่วงดุลย์อำนาจและใช้วิธีทางการทูตในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เพื่อรักษาเอกราชของชาติไว้ให้ได้อีกประการหนึ่ง ทำให้รัฐบาลของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถดำรงรักษาเอกราชของชาติให้พ้นจากการคุกคามของตะวันตกสามารถยังความสงบ ร่มเย็นให้แก่ประชาชนได้ในระดับหนึ่ง

ความสำเร็จดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นการสอดคล้องและสนับสนุนแนวพระราชดำริใหม่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับบทบาทของสถานภาพของพระมหากษัตริย์ที่เน้นถึงความเป็นผู้มีบุญบารมีทั้งในด้านคุณสมบัตินิเวศพระองค์ และการปฏิบัติพระราชภารกิจซึ่งมีเนื้อหาสาระที่

ก้าวหน้าไปจากลักษณะของพระมหากษัตริย์แบบจารีตทั่วไปในอาณาจักรแบบจารีตดั้งเดิมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ ของประเทศเป็นการผสมผสานระหว่างลักษณะของกษัตริย์แบบตะวันออกและตะวันตก โดยที่ลักษณะของกษัตริย์ตะวันออกคือแก่นแท้ที่เป็นรากฐานของความคิดของพระองค์ ส่วนลักษณะแบบตะวันตกเป็นการประดับให้ทรงมีอารยะชั้นแฝงไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์และความเป็นมนุษย์ไว้ด้วยในเวลาเดียวกัน กล่าวคือจะต้องมีคุณสมบัติพระจักรพรรดิหรือธรรมราชาที่มีบุญบารมี สามารถยังความสงบร่มเย็นเป็นที่พึ่งแก่ประชาชนได้ดุจบิดาของพวกเขาก็จะต้องมีความเป็นผู้นำที่ทันสมัย เปี่ยมไปด้วยพระเกียรติยศตามคตินิยมของตะวันตก รอบรู้ในสรรพวิชาการของตะวันตก รู้เท่าทันความต้องการของตะวันตก เฉพาะอย่างยิ่งจะต้องสามารถนำพาประเทศให้รอดพ้นจากภัยคุกคามของตะวันตกได้ ลักษณะใหม่ของพระมหากษัตริย์ที่พระราชทานความใกล้ชิดและเข้าถึงประชาชน เฉพาะอย่างยิ่งการปรับปรุงประเพณีที่กีดขวางความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับประชาชนหลายประการ ให้พระมหากษัตริย์สามารถมีความสัมพันธ์โดยตรงและใกล้ชิดกับประชาชนมากขึ้นนั้น เป็นการพัฒนาแนวความคิดของพุทธศาสนาสมัยต้นรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับมนุษยนิยมขององค์พระมหากษัตริย์ให้มีความเป็นรูปธรรมมากขึ้น

แม้ว่าการพัฒนาการทางการเมืองภายใน นโยบายต่างประเทศและการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก จะกระทำได้ในขอบเขตที่จะไม่สร้างความขัดแย้งและกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจของวงกลุ่มการเมืองสำคัญ ๆ ต่าง ๆ ก็ตาม แต่ก็เป็นการปูพื้นฐานในการสานต่อนโยบายดังกล่าวนี้ให้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการให้สำเร็จต่อไป

๒.๓ โครงสร้างอำนาจทางการเมือง สมัยต้นรัตนโกสินทร์

โครงสร้างอำนาจทางการเมือง สมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยทั่วไปยังคงยึดหลักการควบคุมกำลังคนตามระบบกรมกอง เป็นพื้นฐานในการจัดสรรอำนาจและวางระเบียบทางสังคม และทำให้ลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายด้วยกันและระหว่างมูลนายและไพร่ที่มีได้ เป็นไปตามทฤษฎียังคงดำเนินอยู่ต่อไป โดยที่ระบบไพร่ยังดำรงดำเนินอยู่ต่อไป โดยที่ระบบไพร่ยังคงขาดประสิทธิภาพในการสนองตอบความต้องการของรัฐอยู่ต่อไป ลักษณะพื้นฐานของโครงสร้างอำนาจทางการเมืองดังกล่าว ประกอบด้วยความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่ใกล้ชิดกับสถาบันพระมหากษัตริย์ และอำนาจในการครอบครองกำลังคน ทหฺพยสิน และประการสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดินที่ได้รับจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ควบคู่ไปกับการได้ดำรงตำแหน่งในกรมกอง

ที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กลาโหมและกรมท่า และตลอดจนความจำเป็นทางการเมือง เพื่อป้องกันการแย่งชิงราชบัลลังก์ในหมู่พระราชวงศ์ ได้ทำให้เกิดลักษณะทางการเมืองยุคใหม่ขึ้น คือลักษณะการเมืองระบบครอบครัว (family politics) ที่มีขุนนางเพียงตระกูลเดียวสามารถครอบครองอำนาจและบทบาททางการเมืองไว้ได้สูงสุด และการยกฐานะของวังหน้าให้เทียบเท่าพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์ที่สองเพื่อประกันความมั่นคงของราชบัลลังก์ ทำให้วังหน้าที่อำนาจสูงชันอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ลักษณะใหม่ทางการเมืองทั้งสองประการดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการสูงสุดของลักษณะโครงสร้างอำนาจทางการเมืองที่มูลนายสามารถครอบครองอำนาจเหนือพระมหากษัตริย์และจะกลายเป็นพื้นฐานของการต่อสู้ทางอำนาจอย่างรุนแรงระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์และมูลนายในระยะเวลานี้ อีกไม่นาน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงได้รับความผิดหวังในราชสมบัติและทรงได้รับราชสมบัติจากความเป็นจริงของลักษณะโครงสร้างทางการเมืองนี้ ทรงพยายามที่จะนำพระราชอำนาจที่สถาบันพระมหากษัตริย์ควรจะได้รับทางทฤษฎีกลับคืนมาและให้มีผลเป็นจริงในทางปฏิบัติ

รัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์ยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาความอ่อนแอไร้ประสิทธิภาพของระบบไพร่ที่สืบเนื่องมาจากการเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ให้สามารถตอบสนองความต้องการด้านแรงงาน เงินตรา และผลผลิตเพื่อการส่งออกของรัฐและมูลนายได้อย่างเด็ดขาด เฉพาะอย่างยิ่งท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่การค้าต่างประเทศขยายตัว ความต้องการสินค้าทั้งในรูปของส่วยและที่ต้องผ่านการผลิตเพื่อการส่งออกมีเป็นจำนวนมาก ประกอบกับมีการใช้เงินตราเพื่อการบริโภคกันอย่างแพร่หลายและการเคลื่อนย้ายทางสังคมก็เป็นไปอย่างรุนแรงด้วย แม้ว่าการหลั่งไหลเข้ามาของแรงงานจีนซึ่งรับค่าจ้างถูกและทำงานได้รวดเร็วมีประสิทธิภาพและมีความชำนาญงาน และการเก็บเกี่ยวอาณาประโยชน์ของรัฐด้วยระบบเจ้าภาษีนายอากรในลักษณะของภาษีประเภทต่าง ๆ จะสามารถบรรเทาปัญหาการขาดแคลนแรงงานและเงินตราของรัฐบาลเพื่อการฟื้นฟูบูรณะประเทศและสรรหาอาวุธเพื่อการป้องกันประเทศเป็นไปได้อย่างมากก็ตาม แต่มาตรการแก้ไขปัญหของรัฐบาลทั้งสองประการ รวมทั้งผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมได้ส่งผลกระทบต่อฐานะของกลุ่มชนต่าง ๆ ในสังคมในลักษณะต่าง ๆ กัน และส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อสภาวะที่อ่อนแอของระบบไพร่ และต่อนโยบายของรัฐบาลในการแก้ไขปัญหของระบบไพร่ดังกล่าวนี้ด้วย

ผลต่อสภาพในประการแรกทำให้ฐานะของไพร่ ทาส และมูลนายตามกรมกองใหญ่ที่มีได้รับผลประโยชน์จากระบบไพร่โดยเฉพาะอย่างยิ่งไพร่และทาสต้องยากลำบากมากขึ้น ในขณะที่มูลนายตามกรมกองใหญ่กำลังสามารถเพิ่มพูนอำนาจของตนได้มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อคำนึงถึงการที่ต้องใช้เงินตราที่มีปริมาณหมุนเวียนอันจำกัด และจำกัดเฉพาะกลุ่มบุคคลที่ดำเนินธุรกิจและได้รับผลประโยชน์ทางการค้าเท่านั้น ในการบริโภค แคลโอกาสทางเศรษฐกิจไม่อำนวยให้คนทั้งสามประเภทผู้มีได้รับประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจได้ครอบครองเงินตราเพื่อการดำเนินชีวิตได้มากนัก ในส่วนของไพร่และทาสนั้น โอกาสทางเศรษฐกิจและการครอบครองเงินตรามีน้อยกว่ามูลนายผู้เสียประโยชน์ เพราะพันธะกรณีของระบบไพร่และข้อจำกัดในการเคลื่อนย้ายที่อยู่เนื่องจากต้องขึ้นสังกัดตามกรมกองในเขตต่าง ๆ ที่แน่นอน ส่วนทาสนั้นก็จะต้องรับใช้นายเงินเพื่อแลกกับประโยชน์ต่าง ๆ และเงินตรา เว้นแต่ว่าจะได้รับการไถ่ตัวให้พ้นจากความเป็นทาสและไม่ถูกเกณฑ์ไปเป็นไพร่หลวงอีกเท่านั้น และเมื่อรวมกับปัญหาที่ได้รับประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงและต้องประสบกับการขาดแคลนผลประโยชน์ เนื่องจากความสัมพันธ์ที่ห่างเหินภายในระบบไพร่ที่เป็นผลมาจากสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป ประกอบกับความต้องการสินค้าเพื่อส่งออกไปขายยังต่างประเทศ ทำให้การขูดรีดผลประโยชน์ที่มูลนายกระทำต่อไพร่ทั้งจากระบบไพร่เองและระบบยุติธรรมที่มีการติดสินบนกันอยู่เป็นปกติทวีขึ้น ส่งผลให้ชีวิตความเป็นอยู่ของไพร่ยากลำบากขึ้น และการหลบหนีการเกณฑ์ราชการด้วยวิธีการต่าง ๆ เป็นหนทางหนึ่งที่ไพร่นิยมปฏิบัติ ในส่วนของมูลนายที่ขาดโอกาสทางเศรษฐกิจนั้น นอกจากจะเป็นเพราะมิได้สังกัดกรมกองใหญ่ที่เป็นแหล่งทางเศรษฐกิจ เช่น กลาโหมและกรมท่าแล้ว ผลกระทบของการบริโภคแรงงานเงินในกิจการต่าง ๆ ของรัฐและการที่รัฐอนุญาตให้ไพร่เสียเงินแทนการเข้าเวรรับราชการได้ทำให้ไพร่มีความสำคัญในฐานะของแหล่งแรงงานได้รับน้อยลงกว่าในฐานะของแหล่งเงินตรา และเมื่อประกอบกับการที่ไพร่จำนวนหนึ่งสามารถทำโอกาสทางเศรษฐกิจสร้างฐานะของตนได้ทำให้สัมพันธ์ภาพระหว่างมูลนายและไพร่ตามระบบการควบคุมกำลังคนแบบกรมกองท่าเหินมากขึ้น ผลประโยชน์ที่เคยได้รับทั้งในด้านกำลังคน เศรษฐกิจ และแม้แต่ความจงรักภักดีก็ลดลงไป ทำให้การดำเนินชีวิตในระยะเริ่มแรกของเศรษฐกิจแบบเงินตราต้องยากลำบาก เช่นกันทั้งนี้ไม่นับรวมถึงผลทางด้านสังคมที่เกี่ยวข้อกับอัตราการเคลื่อนย้ายทางสังคม ซึ่งคงจะมีผลทางจิตใจไม่น้อยเช่นกัน การสูญเสียผลประโยชน์ที่เคยได้รับอยู่เดิมและการปราศจากโอกาสที่เสริมสร้างผลประโยชน์ให้ทวีขึ้น ทำให้มูลนายจำเป็นที่จะต้องหันมาเพิ่มการขูดรีดผลประโยชน์จาก

ระบบไพร่เท่าที่มีอยู่ให้มากขึ้น ซึ่งเป็นหนทางหนึ่งที่สามารถพยุงสถานะภาพของตนและครอบครัวไว้ได้ อย่างไรก็ตาม การแสวงหาความอุปถัมภ์คุ้มครองจากขุนนางที่มั่งคั่งร่ำรวยและมีฐานอำนาจทางการเมืองที่มั่นคง เป็นวิธีการแก้ไขปัญหาที่ทั้งไพร่และมูลนายผู้ประสบกับความเดือดร้อน เลือกที่จะปฏิบัติ ซึ่งเป็นผลทำให้จำนวนผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ทั้งประเภทที่เป็นทางการตามระบบกรมกองและประเภทที่ไม่เป็นทางการที่ขอเข้ามาพึ่งพิงของมูลนายผู้มั่งคั่งทาง เศรษฐกิจและการเมืองมีเป็นอันมาก ซึ่งจะอำนวยความสะดวกอย่างมากต่อการครอบครองอำนาจทางการเมือง

ในส่วนของมูลนายที่มั่งคั่งและมีฐานอำนาจทางการเมืองที่มั่นคงตามกรมกองใหญ่ ๆ นั้น การเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้อำนวยประโยชน์ต่อการครอบครองอำนาจทางการเมืองให้อย่างมหาศาล ประสบการณ์ทางการค้าที่กลุ่มคนเหล่านี้รวมทั้งพระราชวงศ์ ซึ่งมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติต่อกันมานาน ได้เคยสั่งสมมาตั้งแต่ปลายอยุธยา เป็นภูมิหลังอันสำคัญที่ทำให้คนกลุ่มนี้ได้รับประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว และสามารถเพิ่มพูนความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจได้มาก นอกเหนือจากผลประโยชน์ที่ได้รับเป็นปกติจากระบบกินเมืองซึ่งเป็นผลประโยชน์ส่วนหนึ่งที่รัฐมอบให้แก่มูลนายแทนการรับเงิน เดือน ประสบการณ์ทางการค้าและการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศได้ทำให้มูลนายเหล่านี้ตระหนักถึงความสำคัญของวิทยาการตะวันตกซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่ตน คนเหล่านี้จะเป็นกลุ่มแรกที่ได้รับโอกาสจากการเข้ามาของตะวันตกและเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงประเทศให้ทันสมัยสอดคล้องกับสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศในขณะนั้นด้วย ตำแหน่งทางการบริหารโดยเฉพาะอย่างยิ่งตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและพระคลัง เป็นตำแหน่งสนับสนุนการแสวงหาประโยชน์ทาง เศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองให้แก่มูลนายที่ดำรงตำแหน่งได้อย่างสำคัญ เพราะนอกจากจะควบคุมการบริหารราชการตามหน้าที่ของกรมแล้วยังเป็นหน่วยบริหารของผู้คนพื้นที่ที่ตนรับผิดชอบอีกด้วย ดังได้กล่าวแล้วว่าตำแหน่งกลาโหมและพระคลังเป็นตำแหน่งที่ได้รับประโยชน์สูงสุดจากการเปลี่ยนแปลงประโยชน์สูงสุดที่ได้รับนอกจากจะมาจากแหล่งผลประโยชน์ตามระบบราชการแล้ว ยังได้รับเนื่องจากความสอดคล้องกันของสภาพพื้นที่ในความรับผิดชอบกับระบบการขนส่งสินค้าด้วยกรมทั้งสองรับผิดชอบในพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันตก และมีทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นประโยชน์ต่อการค้าอยู่มาก โดยเฉพาะภาคใต้ซึ่งสมุหกลาโหมรับผิดชอบจะมีทรัพยากรธรรมชาติอยู่มาก เส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้าที่สำคัญก็มักจะอยู่แถบชายฝั่งทะเลเหล่านี้จึงทำให้กรมทั้งสองสามารถควบคุมการค้าในแถบนี้เพื่อ เสริมสร้างผลประโยชน์ของคนได้มากในการดูแล

รับผิดชอบพื้นที่ของตนนั้น มุลนายจะต้องรับผิดชอบในการจัดเก็บภาษีให้แก่รัฐด้วย เมื่อรัฐบาลได้นำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลน เงินตราและผลผลิต เพื่อส่งออกของประเทศ มุลนายตามกรมกอง เหล่านี้ก็ต้องรับผิดชอบเก็บ เงินจากเจ้าภาษีให้ครบตามจำนวนที่ตนได้ประมูล เนื่องจากรัฐบาลขาดระบบตรวจสอบจำนวนเงินตราที่ส่ง เข้ามาที่แน่นอนจึงปรากฏว่าระบบเจ้าภาษีนายอากรได้อำนวยประโยชน์ให้มุลนายสามารถ เพิ่มพูนความมั่งคั่งของตนได้ด้วยการส่งเงินไม่ครบตามจำนวนหรือไม่สม่ำเสมอและการได้รับแต่งตั้ง เป็นเจ้าภาษีนายอากรทำให้ชาวจีนกลายเป็นมุลนายในระบบราชการ มีสิทธิและอำนาจในด้านต่าง ๆ ติดตามมา ดังนั้นชาวจีนซึ่งเป็นผู้ที่ได้รับประโยชน์จากการค้ามาก เช่นเดียวกับมุลนาย เพราะไม่ต้องถูกเกณฑ์เป็นไพร่จึงได้พยายามอย่างยิ่งที่จะได้รับการประมูล เป็นเจ้าภาษีนายอากรและวิธีการหนึ่งที่ยอมรับใช้คือการมอบผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจให้แก่มุลนายที่สำคัญ ๆ ทั้งในรูปของเงินตราและสิ่งของหรือมิฉะนั้นก็ฝากตัวอยู่ในอุปถัมภ์ของมุลนายดังกรากฎว่า มุลนายที่มีอำนาจมักมีชาวจีนอยู่ในปกครองหรือในบางกรณีก็ปกครองพวกฮังยี่ด้วย สภาวะของการอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการที่ออกงามขึ้นก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มุลนาย เหล่านี้เพิ่มพูนอำนาจของตนได้

ความอ่อนแอของระบบไพร่คือการที่รัฐต้องสูญเสียแรงงานและผลประโยชน์ที่ควรจะได้รับ ทั้งจากการที่ไพร่หลบหนีการ เกณฑ์ราชการและการที่มุลนาย เบียดบังไพร่ไว้เพื่อประโยชน์ของตนเอง และอาจเป็นอันตรายต่อรัฐได้ สภาพการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นเพราะระบบการ เกณฑ์ราชการของรัฐบาล ประสิทธิภาพ การเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนมาตรการที่รัฐให้แก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงานและความต้องการ เงินตราได้ทำให้ชีวิตของไพร่ต้องเดือดร้อนยากลำบาก เพราะถูกจำกัดด้วยพันธะกรณีและการกดขี่ต่าง ๆ จึงทำให้ไพร่หนีการ เกณฑ์ราชการและฝากตัว เข้ากับมุลนายผู้มีอำนาจมั่นคงมากขึ้น ท่านอริเดียวกับมุลนายที่เสียโอกาสทาง เศรษฐกิจและสูญเสียผลประโยชน์ เนื่องจากความสำคัญของระบบไพร่ต่อรัฐ เริ่มลดลงก็เพิ่มการกดขี่ไพร่และฝากตัวกับมุลนาย เช่นเดียวกัน ทำให้ระบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการแผ่ขยายออกไปกว้างขวางขึ้น ซึ่งจะ เป็นอันตรายต่ออำนาจรัฐและการควบคุมกำลังคนตามระบบกรมกองอย่างมากและจะ เป็นการตอกย้ำลักษณะความล้มพันธ์ที่ส่งผลให้กษัตริย์มีอำนาจน้อยกว่ามุลนายต่อไป

หลังจากที่รัฐบาลได้นำวิธีการต่าง ๆ มาใช้เพื่อให้ได้แรงงานและผลประโยชน์สำหรับดำเนินกิจการต่าง ๆ เช่นวิธีการสีก เลกและการกำหนดวิธีการตลอดจนแบบลงโทษแก่ผู้ที่ฝ่าฝืน

รัฐบาล ฯลฯ แล้วก็ตาม แต่กำลังคนและผลประโยชน์ของรัฐบาลก็ยังคงขาดแคลนในขณะที่รัฐบาลยังมีความต้องการสิ่งเหล่านั้นอยู่เสมอ การแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการผ่อนคลายนโยบายบางประการลง และให้สิทธิประโยชน์แก่มูลนายและไพร่เพิ่มขึ้น เป็นนโยบายแก้ไขปัญหานี้ของทุกรัฐบาลสมัยต้นรัตนโกสินทร์และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้มีการทำสำมนิประชากร และโปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์และสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เป็นแม่กองออกไปควบคุมการสักเลกตามหัวเมือง โดยให้กรมพระสุรัสวดีซึ่งรับผิดชอบในการควบคุม เลกหัวพระราชอาณาจักร เป็นผู้ดำเนินการสักเลก

การเข้ามาของชาติตะวันตกที่มีกำลังทหารที่ผ่านการฝึกหัดยุทธวิธีมาแล้วและมีอาวุธยุทโธปกรณ์อันทันสมัยจนสามารถยึดครองอาณาจักรต่าง ๆ แถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีส่วนให้เกิดการจัดแบ่งไพร่บางส่วนมาฝึกทหารแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการฝึกหัดคนเพื่อทำการรบโดยเฉพาะต่างจากที่ผ่านมา ซึ่งเวลาเกิดสงครามก็จะเกณฑ์ไพร่พลไปรบโดยไม่ต้องฝึกหัด (อัญชลี สุสาย์ยันต์ ๒๕๒๓ : ๒๒๑) การริเริ่มจัดตั้งกรมทหารตามแบบตะวันตก นอกจากจะสะท้อนถึงความตระหนักในประสิทธิภาพการรบของตะวันตกแล้วยังอาจแสดงให้เห็นถึงแนวโน้มความสำคัญของระบบไพร่เริ่มลดลงเหลือเพียงเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจเท่านั้นและแนวความคิดของรัฐที่จะนำเทคโนโลยีทางกองทัพของตะวันตกมาใช้เพื่อแก้ไขปัญหากำลังคนในระบบไพร่ ซึ่งความสำคัญของกำลังคนในระบบไพร่อาจมีใช้เพื่อประโยชน์ในการโยธาของรัฐอีกต่อไปแล้ว แต่จะเป็นกำลังคนเพื่อการป้องกันประเทศ ซึ่งจะกระทำได้ด้วยการจัดในรูปแบบของกองทัพเท่านั้น อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสภาพการณ์ต่าง ๆ จะได้ทำให้ระบบไพร่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ขาดประสิทธิภาพจนต้องมีการเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์บางประการ แต่ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นความพยายามที่จะคงระบบไพร่ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่อยู่ในสังคมไทยมาช้านาน เป็นโครงสร้างทางสังคม และระบบราชการไว้ต่อไป (อัญชลี สุสาย์ยันต์ ๒๕๒๓ : ๒๑๕) และได้ส่งผลให้มูลนายที่ได้รับประโยชน์จากระบบ สภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่แล้วแต่เดิมให้เพิ่มทุนอำนาจและผลประโยชน์ของตนให้เพิ่มขึ้นได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแพร่ขยายระบบอุปถัมภ์กันอย่างไม่มีเป็นทางการได้มีส่วนสนับสนุนการครอบครองอำนาจของมูลนายในกรมใหญ่ ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลาโหม กรมท่า ซึ่งเป็นตำแหน่งที่สืบทอดหลายชั่วคนโดยตระกูลขุนนาง และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้รับการยกสถานะภาพขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่สองสามารถครอบครองสิทธิประโยชน์ตามโครงสร้างของระบบไพร่ได้เพิ่มขึ้นกว่าที่ทางสะดวกไว้ ตั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อำนาจของขุนนางตระกูลขุนนางซึ่งสามารถครอบครอง

ตำแหน่งสำคัญ ๆ ทางการเมืองและเศรษฐกิจไว้ได้เพียงกลุ่มเดียวและวังหน้าที่ทรงพระราชอำนาจ
ในลักษณะของพระเจ้าแผ่นดิน ได้ทำให้เกิดลักษณะของการเมืองในระบบครอบครัวและการแก้ปัญหา
ภายในราชวงศ์แบบใหม่ขึ้น

ความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่ใกล้ชิดเป็นเวลานานและต่อเนื่องระหว่างตระกูลขุนนาง
กับพระราชวงศ์จักรี ได้ทำให้ตระกูลดังกล่าว เป็นราชินิกุลที่สำคัญเพียงตระกูลเดียวที่ได้รับความ
ไว้วางพระราชหฤทัยจากพระมหากษัตริย์ได้ดำรงตำแหน่งและรับผิดชอบในนโยบายที่สำคัญ ๆ ของ
บ้านเมืองจนสามารถสถาปนาลักษณะทางการเมืองแบบครอบครัวได้^๑ ตระกูลบรรพบุรุษของ
ตระกูลขุนนางได้ถวายตัวเข้ารับราชการมาโดยตลอดมีสมาชิกระดับเจ้าพระยาดำรงตำแหน่งเจ้ากรม
ที่สำคัญสามกรมในจำนวนกรมหลักสูงสุด ๑๑ กรมคือ^๒ กลาโหม, มหาดไทย, และกรมท่ามาก่อน
แล้วจนถึงปลายอยุธยาและในสมัยรัตนโกสินทร์ได้ดำรงตำแหน่งกลาโหมมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และนับตั้งแต่
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้นมา สมาชิกชั้นนำในตระกูลนี้ได้ดำรงตำแหน่ง
พระคลังซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญสูงมากในสมัยนี้เพิ่มขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย ทั้งนี้ไม่นับกรมกอง
อื่น ๆ ที่อยู่ในความรับผิดชอบของกลุ่มตน นับว่าเป็นตระกูลที่มีประสบการณ์ในการบริหารราชการ
มาอย่างสูง การขยายตัวของการค้ากับต่างประเทศ และการมีผู้อยู่ได้อุปถัมภ์เป็นจำนวนมาก เอื้อให้
ตระกูลขุนนางสามารถสั่งสมความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ทรัพย์สินและกำลังคน ซึ่งจะเป็นประโยชน์
ต่อการเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองของตนในระยะต่อมาได้ ทำให้ขุนนางของตระกูลนี้ปฏิเสธที่
จะละตำแหน่งทั้งสองไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งตำแหน่งพระคลัง ซึ่งเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญที่สุดของตน
ตระกูลขุนนางเพิ่มพูนความมั่งคั่ง และอำนาจของตนผ่านการสร้างฐานเศรษฐกิจทางภาคใต้ การค้า
ต่างประเทศ และยังได้รับการสนับสนุนและความ เป็นพันธมิตรจากกลุ่มชาวจีนที่อยู่ใต้การปกครองด้วย

^๑โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับระบบการเมืองแบบครอบครัวของตระกูลขุนนางได้จาก
David K. Wyatt. Family Politics in Nineteenth Century Thailand.

^๒กรมสูงสุดในการบริหารราชการแผ่นดินทั้ง ๑๑ กรมได้แก่ กรมมหาดไทย,
กลาโหม, คลัง, วัง, นครบาล, เกษตราธิการ ซึ่งเป็นหกกรมหลักของประเทศ อีกห้ากรมได้แก่
เจ้ากรมขอรวังหน้า และตำแหน่งจางวางสี่ตำแหน่ง.

นอกจากนั้นประสบการณ์ในการบริหารราชการแผ่นดินที่มีมาอย่างต่อเนื่อง ทำให้ตระกูลขุนนาง มีบทบาทอย่างสำคัญต่อการดำเนินนโยบายต่าง ๆ ของรัฐบาล เฉพาะอย่างยิ่งการดำเนินความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตก ซึ่งเป็นภัยคุกคามในรูปแบบใหม่และเป็นอันตราย เอกราชของชาติอย่างยี่ง นั้น ตระกูลขุนนางเป็นหนึ่งในจำนวนผู้นำที่ตระหนักถึงภัยของตะวันตก และมั่นใจว่าจะสามารถเผชิญ และเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากตะวันตกได้ด้วยประสบการณ์ที่เคยเกี่ยวข้องกับด้านการค้ากับต่างประเทศ และคณะทูตในฐานะพระคลังมาแล้ว ดังจะเห็นได้ว่าตระกูลขุนนางเป็นตระกูลเดียวที่สามารถปรับตัวให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่มีตะวันตกเป็นตัวแปรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้อย่างฉับไว และเป็นกลุ่มขุนนางชุดแรกที่ส่งบุตรหลานของตนออกไปศึกษาวิชาการแขนงต่าง ๆ ในต่างประเทศ ปฏิบัติการต่อการเข้ามาของตะวันตกในทางที่จะเป็นประโยชน์ต่อประเทศและต่อผลประโยชน์ของตนยังแสดงออกในด้านของความสนใจเกี่ยวกับการค้าระหว่างประเทศ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ การทหาร และเทคนิควิทยาการ ซึ่งล้วนแต่จะเป็นการเพิ่มพูนประโยชน์ทางการเมือง และเศรษฐกิจของตนมากขึ้นทั้งสิ้น

ความพร้อมของตระกูลขุนนางที่ได้รับจากประสบการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและการต่างประเทศ ประกอบกับการที่ได้ดำรงตำแหน่งทางการบริหารที่สำคัญ ๆ ของประเทศ มาอย่างต่อเนื่อง เป็นเวลานานได้เป็นปัจจัยสนับสนุนที่สำคัญต่อการครอบครองอำนาจและบทบาททางการเมือง สูงสุดที่แสดงออกมาในการสถาปนาพระมหากษัตริย์ได้ถึงสามรัชกาล แนวความคิดของตระกูลขุนนางเกี่ยวกับการตอบโต้ภัยคุกคามของตะวันตกซึ่งสอดคล้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เห็นความจำเป็นในอันที่ประเทศจะต้องปรับปรุงตนเองให้ทันสมัยและปรับตัวให้เข้ากันได้ดีกับตะวันตกได้เป็นปัจจัยหลักต่อการเลือกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เสด็จขึ้นครองราชย์ ตระกูลขุนนางแม้จะเป็นพลังที่มีคุณภาพในการเผชิญกับจักรวรรดินิยมตะวันตก แต่ก็เป็นการกำลังที่ท้าทายราชบัลลังก์อย่างสำคัญด้วยความจริงข้อนี้แม้จะทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงสบายพระราชหฤทัยและมีผลกระทบต่อการรวบรวมอำนาจเข้าสู่องค์พระมหากษัตริย์ ทำให้ต้องทรงใช้เวลาอันยาวนานพอสมควรจึงจะบรรลุผลตามเป้าหมายก็ตาม แต่พระองค์ก็ทรงตระหนักดีว่า การปฏิเสธอำนาจและบทบาทของขุนนางตระกูลนี้ ในขณะที่พระองค์เองก็ทรงขาดความมั่นคงทางการเมืองย่อมอาจทำให้ต้องทรงสูญเสียผู้สนับสนุนที่มีอำนาจและมีคุณภาพกลุ่มหนึ่ง ต่อนโยบายการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยและปรับตัวให้เข้ากันได้ดีกับตะวันตกไปอย่างน่าเสียดายยิ่งทีเดียว

นอกจากระบบการเมืองแบบครอบครัวของตระกูลขุนนางจะทำนายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แล้ว การป้องกันการแย่งชิงราชสมบัติภายในกลุ่มพระราชวงศ์ที่สะท้อนประสบการณ์ทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีของหม่อมไกรสร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สะสมกำลังไว้ทำนายพระราชอำนาจ และ/หรือ เพื่อก้าวขึ้นสู่ราชบัลลังก์ด้วยการยกกระดบวังหน้าให้ทรงอยู่ในฐานะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่สองนั้น แม้ว่าจะเป็นการสอดคล้องกับบทบาทและสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะนั้นก็ตาม แต่นโยบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องนี้เป็นการสร้างปัญหาทางการเมืองในลักษณะใหม่ และจะมีผลทั้งต่อพระองค์เองและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นเจ้านายที่มีอำนาจมากที่สุดพระองค์หนึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นเจ้านายที่มีอำนาจมากที่สุดพระองค์หนึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่อาจทำนายอำนาจของตระกูลขุนนางได้ และเป็นสาเหตุหนึ่งที่ขุนนางเลือกสนับสนุนให้ชิรญาณภิกษุขึ้นครองราชย์มากกว่าเจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งอาจจะเป็นอันตรายต่อผลประโยชน์ของพวกเขาได้ เจ้าฟ้าจุฑามณีทรงรอบรู้ในวิทยาการของตะวันตก รับสั่งภาษาอังกฤษได้ เป็นที่นิยมชมชอบทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ และทรงมีกำลังทั้งทหารบกและเรือที่ทรงประสิทธิภาพที่สุดกลุ่มหนึ่งของประเทศ และอาจทำนายราชบัลลังก์ได้ทุกเมื่อ ดังนั้น การสถาปนาให้ทรงมีพระยศเป็นพระเจ้าแผ่นดินจึงเป็นการสอดคล้องด้วยประการทั้งปวง ทั้งยังสามารถสร้างความมั่นคงให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ แต่การสถาปนาก็กลับอำนวยประโยชน์ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับสิทธิประโยชน์ทั้งในด้านกำลังคน เศรษฐกิจ และการเมืองเพิ่มขึ้นไปจากเดิมมาก การเพิ่มพูนสิทธิประโยชน์นี้เป็นอันตรายต่อพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีความพยายามของฝ่ายขุนนางที่จะให้มีการสืบสายโลหิตทางฝ่ายวังหน้า เพื่อความมั่นคงปลอดภัยทางการเมืองของฝ่ายตน ซึ่งทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ไม่ทรงเห็นด้วย ซึ่งจะเห็นข้อเท็จจริงนี้ได้ชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเกิดวิกฤติการณ์วังหน้า